KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIII. évf. 1898. September—October. 5-ik füzet.

Erzsébet királyné.

— Gyászbeszéd.* —

„Sirjatok a sirókkal!“ — ez igében szólok most hozzátok. Ne várjatok e pillanatban tőlem fejtegetést, vizsgálódást, ne várjátok, hogy ismertessem e szavakat, hogy feltüntessem, mi a jelentése azoknak; ne várjátok, hogy magyarázzam a keresztény részvét nemes kötelességét; ne kérdezzétek még azt sem, hogy mely apostolnak lelke irta emez igét. Ne várjatok tőlem vizsgálódást, fejtegetést . . . Nincs más szavam, nincs más hangom most hozzátok, csakis a siralomé. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sirókkal sirjatok! Ne várjátok, hogy kérdezzem, ha vajjon őszi szél hervasztotta-e le, mint a mező virágát lassú halállal emésztve, vagy pedig hirtelen jött romboló elem forradalma sodorta mélységbe; ha vajjon az enyészet természetes rendje, vagy pedig az elvadult szenvedély erőszakos, gyilkos tőre volt-e kikerülhetlen végzete? Ne várjátok, hogy társadalmi tanokra mutassak, bár a mi történt, egy ily tannak égbekiáltó véglete. Nincs más szavam, nincs más hangom most hozzátok, csakis a siralomé. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sirókkal sirjatok! És lehetne-e is más?! Hiszen minden, a mit látok, a derekatokra öltött gyászruházatok, e jelvények, e sötétszínű fátylak, néma csend-ülte utczák, gyászlobogós házaitok, minden, a mit olvasok, szemetekben e bús érzések és szomorú gondolatok, minden, a mit magam elé képzelni tudok, a gyászba borult városok és falvak, erdők bús sohaja és a völgyek-

* Elmondatott a kolozsvári unitárius templomban sept. 18-án.

nek mélységesen bánatos areza, nékem a fájdalom igéjéről beszélnek. Magyarország királynéja halott . . . Öntsétek el könnyeiteket, a sirókkal sirjatok!

Sirjatok. Ne tartoztassátok könnyeiteket. Sirassátok a királynét, a szépet! A szépet. Hiszen szépségével hóditotta meg királyi férjét, szépsége ragadta legelőször bámulatra e nemzetet, szépsége keltett csodálatot minden magyar kebelben, minden magyar férfi és magyar nő szivében, szépsége, ragyogó szépsége . . . Avagy azt mondjátok, miért ezt beszélni. De hát miért kellene erről hallgatni, mikor az emberben a szépérzet isteni. Miért ne idéznők fel azt a büszkeséget, mely minden alattvalót eltöltött, hogy elragadó szép nő ül a trónon a királyi férj mellett. Miért ne, mikor fönséges alakját más népek is csodálták és volt egy idő, mikor öszszhangzott a hódolat, hogy ő e földön a legszebb királynő. Oh ne kifogásoljatok, hogy erről emlékezem, ne kifogásoljatok, azt mondva, hogy a szépség nem érdem. Sirassátok szép királynétokat, mert nemcsak szép volt, hanem a szépnek áldozott.

Virágos mezőben egy nőt láttok andalogni; szemét a kéklő mennyboltra függeszti, a nap sugarakat hint a halmokra, ő merengve áll s iszsza a hajnal gyönyörét, s mikor lelke csodálattal bételve, lehajol és gyöngéd keze illatos virágokat szed le. — A királyné az. Magános szobában dallamos sorok hangzanak. A költő lantja bájol, magasztos érzelmeken ringat. A dalok költőjét olvassák. — Az olvasó, a királyné az. . . . Szép Görögország felé egy hajó szeli a hullámokat, utassa, a kit viszen, ki látni akarja azt a földet, mely felett a kellem istennői lebegtek, melyet csodás költészet és művészet szentesített meg, s ki e földet látva, a habokból kiemelkedő szigeten föléptette a tündér-kastélyt, Achilleiont, hogy legyen annak új csodája — a királyné az. Kinél nemzeti nagy irótoknak senki nagyobb tisztelettel nem adózott; kinél senki inkább nem bámulta Miltont, a Siralomházat és a többi örökbecsű remekeket, melyeket nemzeti nagy művészetek halhatatlan ecsetje festett — a királyné az.

Sirassátok szép királynétokat, mert nemcsak szép volt, hanem a szépnek áldozott, csodálta azt.

És sirassátok a királynét, az igazat. Ne tartoztassátok könnyeiteket, mert ha ti nem beszélnétek, akkor a kövek beszélnének. E hazának minden talpalatnyi földje, e hon földének minden porszeme élő tiltakozássá elevenednék az ellen, ki kétségbe vonná az igazságot, hogy a királyné igaz volt, élő tiltakozássá elevenednék, hogy felzúdulása elboritsa, mint világitélet zugó vihara elsöpörje a hálátlant. Mindenüvé be van e honban irva, felette a csillagokba, alant a kék vizek fodrába, a bérczek leveleibe, alant a fűszálba, mindenütt ott, hogy a királyné igaz volt, minden hirdeti azt a nagy tényt, hogy igaz érzete e nemzet életébe üdvöt, boldogságot hozott.

Mikor atyáitok fényes harczok után az erőszak által leveretnek és dicső honvédeitekre nehéz rablánczokat vetnek, mely suggalat volt az, mely a börtön ajtóit megnyitotta a méltatlanul, jogtalanul szenvedőknek? Mikor a haza bölcse a történelmi jog nevében küzd az alkotmányért, mely lélek az, ki úgy tudja olvasni az igazságot, mely győzelemre, diadalra segiti jutni a történelmi jogot? Mikor a nemzet uralkodójával kibékül, mikor király és nemzet a koronázáskor egy szent érzésben összeforr, kire néznek mindenek felett hálával a boldog szemek?! Kire?! Mikor a haza bölcse ravatalon nyugszik, ki az a fejedelmi nő, ki ott megjelenik, ki azt a páratlanul álló, minden szivet meginditó nagyszerüséget mutatja a világnak, hogy alattvalójának, a jog- és igazság nagynevű férfiának sajátkezüleg tett koszoruval áldoz?! Mikor nemzeti dicsőségetekről szól az ének, szabadság küzdelmeitekből, csodás harczaitokból, milyent a világ nem látott, harsan föl a trombita, ki az, a ki ott . . . a nemzeti dicsőséget anynyira visszhangozza?! Mikor ezeréves múltatokat ünneplitek, ki az, a ki annyira átérzi, hogy mit jelent rátok nézve az ezredévi ünnep?!

A királyné, a királyné az, a királyné az igaz.!

Sirassátok igaz királynétokat.

És sirassátok a királynét, a fölmagasztosultat. Mi adja a léleknek a magasztosultságot? Oh sok minden a világon, de talán semmi ugy, mint a szenvedés, a fájdalom. S a jó lelkek még inkább szenvednek, mert Isten azt akarja, hogy a szenvedés által annál nemesebbek, tisztábbak legyenek. A szenvedés emeli a hit magasztosultságába a lelket. Oh, ki mondaná, hogy nem volt fölmagasztosult hited?

Ki az a nő, kit fény övez, kit fejedelmi férje szeretettel környez, kiért a nemzet lelkesül, kit rajongva szeret? Ki az a boldog anya, kinek gyermekére milliók a jövő reményével néznek? . . . És ki az a nő, ki gyermekét, szivének drága kincsét, népek millióinak reményét elveszitve, a fájdalom sulya alatt csaknem öszszetörik, de fölmagasztosult hittel mégis vigasztalni tudja azt, a ki roskad, vigasztalni urát, a fejedelmet?!

Ki az a nő, kinek a fájdalom nem enged nyugtot, ki veszteségének terhét egyik helyről a másikra hordozza, ki mintegy számkivetett jár, bujdosik a nagy világba. Istenem! . . . S ki az a nő, a ki egyet el nem veszit és lelkét egyensúlyban tartja a magasztosult hit.

Ki az a nő, kit minden bámul e fölmagasztosultságában?

A királyné, a királyné az! . . .

Sirassátok, oh bizonynyal ti siratjátok magasztos királynétokat!

Erzsébet, Magyarország királynéja! mit a világ nem várt, vad szenvedély oltotta ki életedet, gyilkos kéznek estél áldozatúl. A világ elborzadva áll e szörnyű tett felett.

Erzsébet, Magyarország királynéja! pihenj csöndesen sirodban . . . Fenséges alakod átadjuk a jövendőnek, hogy szálljon nemzedékről-nemzedékre neved a költők énekeiben, a művészet ihletén, a népszellemben, a csermelyek susogásán és a lengő szellőken . . . .

Hozzád emeljük esedezésünket Égnek hatalmas Ura, nézz kegyelmesen jó királyunkra és add vigasztalásúl lesujtott szivének, hogy a veszteség felett királyával együtt sir, együtt érez a nemzet.

Péterfi Dénes.

Szellemünk képviselői a Millenium századában.

IV. A széplaki Petrichevich Horváthok.

Előkelő családaink bölcsője, csekély kivétellel, a székelyföld: és vagy otthon emelkedtek primori rangra, vagy a megyékre házasodva alkottak további családfát. Itt egy kivétellel állunk szemben. Beszakad az idegenből egy családalapító, s itt a magyar föld és levegő a nemzet szellemét lelkébe lehelli.

Izabella királyné alatt szakadtak be, írtam a Nevezetesebb családokban. Később láttam Engelnél (Monumenta I. 194 l.), hogy Dalmácziából jőttek, János az 1526-ban jajczai bán már széplaki Horváthnak írja magát. Ennek lehetett fia Miklós (1547—84), ki széplaki Both Annával megalapítja az egyik legterjedelmesebb unitárius családfát.

Már a református nemzeti fejedelmek Bethlen, I. Rákóczi György támadtak, de ezzel legalább nemzeti tőkénk nem apadt. A fejedelmek után az a szellem támad, mely a Corvin, a Rákóczi uradalmakat árvaleány kezen át német kézbe juttatta. Hozzájárúlt a múlt században a képzelgés oda fokozása, hogy az emberek nem láttak magokban tartalmat, ha fennről czímmel, rendjellel el nem ismerték. A P. Horvátokra nézt a lett következése, hogy több bárói és grófi, református és katholikus ágra és ágazatra oszlottak fel. Míg egy ág megmaradt unitáriusnak.

Családaink a mily arányban indúltak vegyes házasságokat kötni, abban az arányban tértek ki tőlünk. Kik velünk akartak maradni, azzal védekeztek, hogy fiaikat, leányaikat unitárius családokkal házasiták össze. Innen van, hogy akár a Zsukiak, akár a Horváthok, akár a vargyasi Danielek, a sárdi Siménék, toroczkó-szentgyörgyi Toroczkaiak, kénosi Sándorok, ürmösi Maurerek, tarcsafalvi Pálfiak, különböző Szentiványiak családfáját nézzük, nagy családainkat a mult század végéig, az üldöztetés egész korszaka alatt, együtt, családi összeköttetésben találjuk.

A nemzeti fejedelmek korszakában, ha elvesztettük is számbeli többségünket, ha a legnagyobb családok elhagytak is, befolyásunkat, politikai positionkat biztosította az alkotmány, a három nemzet s négy recepta religio paritása. De a mint a korona alá visszatértünk, a leopoldi diploma által biztositott erdélyi alkotmány vallásügyi pontja velünk szemben papiron maradt. A mint a Rákóczi-forradalomnak vége, az 1713-iki országgyűlés a főkormányszéknél, királyi táblánál még kijuttatja illetményünk egy részét, unitárius consiliariust, itélőmestert, táblai ülnököt is választanak, de a mint a pragmatica sanctio keresztül lett vive s a bécsi udvari kanczellária magához ragadta a kormányzást, azt látjuk, hogy az 1728-ban elhalt itélőmesterünk, Sándor Gergely helyébe még tesznek Gidófalvi Gábor személyében unitárius itélőmestert: a mint azonban a század elején választottak kihaltak, nemcsak az országos méltóságokból hagyattunk ki, hanem a megyei, városi tisztségekből is rendre kiszoríttattunk. Családaink ősi barázdáik mivelésére, gazdálkodásra és takarékoskodásra látták magukat utalva. A P. Horváthok is reá szánták magukat a sótalanná vált kenyérre. Követték a politikát, hogy a Zsukiak, Danielek, Maurerek, Toroczkaiak, Pálfiakkal léptették fiaikat és lányaikat családi összeköttetésbe. S e század közepén felvették a vezérlő szerepet. Öt főgondnokot adtak a statusnak, kik mai napig, 78 éven át álltak vallásügyeink élén.

Horváth Boldizsár kezdte a sorozatot, ki 1753 jan. 16-ától 1778 februáriusáig, tehát egy nehéz negyedszázadon viselte a főgondnokságot. Bár a bécsi kormány szakasztott a kiirtatás nyilt gondolatával, kronikásaink az erőszakos áttöretéseknek egész lajstromát tartották fenn. E folyóirat hasábjain is panaszolják a főrangu unitárius nők, hogy férjeik papjaikat udvarokba be nem bocsátják, s hogy unitárius templomba hajtassanak, kocsit rendelkezésökre nem adnak.

Horváth Boldizsár, mint ifjú, ott lehetett az 1741-iki zsinaton, mely a sanyaru helyzetet azzal fejezte ki, hogy elrendelte, mikép ezentúl minden főtanácsot és zsinatot imával nyissunk meg, „mert minden nélkül szűkölködünk“. Mária Terézia korában vette át gondjainkat, kinek téritéséről a Bánfi-család krónikája erős vonásokban beszél. Azonban a franczia encyclopedisták szelleme a Burgba is bevonult, Kaunitz s különösen József császárnak corregensé lett fellépése nagyot változtatott. A vallásügy a nagy politika, központositási törekvések megé szorult. A protestansok üldözése, mely

nemcsak velünk szemben, de a korona egész területén folyt, alább hagyott. Mi is szabadabban kezdtünk lélekzeni. Eddig négy a főgondnokaink száma, 1771-től kettőre szállitottuk. 1772-ben a főtanácsok üléseit Kolozsvárt nyilt isteni tisztelet tartással kezdjük, mi mind a magyar, mind a lengyel orátoriumban ünnepélyek közt folyt le. A későbbi József császár, mint corregens, 1773-ban Erdélyben utazást tett, Agh István püspököt fogadta, hitvallásunk alapelveit magának előadatta. Mit nagy haladásnak vehettünk attól az időtől, melyben a hódoló küldöttség unitárius tagjától a fogadtatás megtagadtatott. A jezsiuta-rend ez évben történt pápai eltörlése is befolyt a jobb idők közeledésére. S Horváth Boldizsár 1778-ban azzal a reménynyel hajthatta le fejét, hogy vallásunk felett a viharok neheze már elvonult.

Horváth Ferencz lépett helyébe, ki 1778 jun. 20-ikától 1804 nov. 21-ig, huszonhat évi főgondnoksága alatt mult és jelen századunk történetében a legnagyobb nyomokat hagyta maga után. Szervezkednünk kellett volna, de a régit se mertük megbontani. Szervezetünk a fejedelmi korból jött le, annyi változással, hogy 1793-tól ekklézsiáink vagyona világi gondnokok kezébe tétetett át, s 1718-ban felállitottuk a főgondnokságot, de az egyházat a püspök, ki hivatalosan superintendensnek czimeztetik, képviselte. A zsinatok egyházi körönként minden nyáron megtartattak, megtartatik télenként a főtanács Kolozsvárt. De tagjai csak papok, azzal a különbséggel, hogy felmentetődtek a régi szokás alól, hogy minden pap, mester jelen legyen. Csak az esperesek jőnek. A világi elemből a köri gondnokok, a főbb urak részéről egy két deputatus, a főgondnokok közül is valaki, vagy azok megbízottjai. A püspök elnököl, a generalis notárius vezeti a jegyzőkönyvet. Felolvassák a kormányszék leiratát, folytatják a válópereket, mikor vannak; mert akkor is moralunkban feküdt, hogy bár könnyü volt az elválás, nálunk folyt legkevesebb elválás. Ezek mellett jegyzőkönyveinket a papság elhelyezése tölti be, abból a régi traditioból keletkezve, hogy a papot az ekklézsiák, hogy ugy szóljunk, egy évre szegődtették; s ha nem marasztották, Szent-György napkor fel kellett szedni a sátorfáját. A kolozsvári tanárokat a kolozsvári, a tordai igazgató-tanárt a tordai ekklézsia állitotta be, ezt már határozatlan időre. A collectát, a pénztárt a püspök, a kollegium seniora és exactora kezelte. A fundátorok vásárhelyi, ugynevezett főconsistoriuma inkább csak a nagy családok összejövetele, tárgya az anyagiakról való gondosko-

dás, s később mintegy ellenőrző testület, mely a kormányhoz való felterjesztések szövegét a püspöktől maga elé rendeli. Ez volt hatvan éven át szervezetünk, árnyéka egy autonomiának. Kitétetve annak, hogy kolozsvári központunk ha szét nem is mállik, decentralizáltatik, abból a lappangó aspiratióból, hogy a székelységhez közelebb essék.

Horváth Ferencz megválasztatásának éve, 1778, e korszaknak zártkövévé s mostani autonomiánknak küszöbévé lett. Hogy ugy fejezzük ki magunkat, kezdődik statusunk secularizatiója, helyesebben szólva, az egyházi és világi elem paritása, együtt tanácskozása. Horváth Ferencz életírója szerint, főcurátorrá választatása alkalmából programját előadta : elvileg elfogadtatott. Az 1778-iki zsinat jegyzőkönyvében ennek nyomát nem látom. Az a zsinat, a mi 1867-iki kiegyezésünk a szelidebbé vált kormánytól való félelem, az egyházi és világi elem közti kiegyezés, egy uj korszak megteremtésére. A programm magában a levegőben volt, mert az uj szervezet a jegyzőkönyvben minden bevezetés, minden indokolás nélkül csak pontozva van.

Az 1778-iki statutum szerint a püspök az egyház feje, az iskolák főigazgatója : de a status vagyonát, az iskolák felügyeletét a zsinat a világi elem kezébe adja. A status ügyei vezetését a püspökség és a marosvásárhelyi főconsistorium között közössé teszi. A püspök elnöklése érintetlen marad, a főcurátoroktól csak jelenlét kivántatik. A kolozsvári ez idő alatt kifejlett képviselőtanács első nyomát 1775-ben látom, de csakis a kolozsvári tanárok s beválasztott papokból állott : most négy világi férfival bővittetett. A főpénztár kezelése a püspök és senior kezelése alól egy világi pénztárnok kezébe megy át, ki Linczeg János. A kolozsvári kollegium és a tordai gymnasium világi felügyelő gondnokok alá adatnak, mit Zsuki László és Pápai István személyében töltenek be.

Horváth Ferencz, kinek Agh István, később Lázár István püspökökkel e szervezetet életbe léptetni s tovább fejleszteni lett feladata, 1731-ben született. Ott tanult a magyarutczai iskola sövény szobái mellé — az urfiak részére — kőből épített rostélyos szobájában ; s mert templom nincs, ott imádkozott a piaczi magyar vagy a monostorutczai lengyel orátoriumban s ezzel a fájó érzéssel lépett az életbe. Mint urfiról olvassuk, hogy 1760-ban a kollegium épitési czéljaira a belsőszolnokmegyei középfalvi és alsóilosvai malmai szombati vámját conferálja. Pár év mulva nősül, Zsuki László nővérét, Terézt veszi nőül s ezzel a Zsukiak szellemvilága légkörébe lép.

Kezdődött a nemzeti nyelv fellenditése. 1778 febr. 15-én 300 frtot juttat a központba, azzal a megjegyzéssel, hogy ha a pénztár állása megengedi, forditassék kamatja a szónoklat tanitás emelésére. S még azon a nyáron, jun. 20-án tartott zsinaton, elhalt nagybátyja, Horváth Boldizsár helyébe főgondnokká választották: Toroczkai Mihály gondnoktársa beleegyezésével, mint ifjabb, az ügyek vezetését kezébe vette. A mint megválasztatott, Kolozsvárt termett, számba vette a status tőkéjét, mi 3638 frt, a pénztárnok kezébe tette. Felvette a gondot, hogy a tanárok akkor már 240 mfrt fizetése, bár ugy igértetett, ha lesz honnan, s 80 véka buzája folyóvá tétessék, s a tanulók szappanutczai két sütőháza füstölögjön. Benézett az iskolába, sajnosan látta, hogy a zsinatok tavaszszal tartása miatt a tanulók hamar szélednek, későre szállingóznak vissza: 1780-ban szabályt hozat, hogy a közvizsga junius végén tartassék, szeptember elsejére ki nincs jelen, ágyhelyet ne kapjon.

Itt következett be az amnestia nagy napja, 1782 jan. 10-ike, a József császár türelmi patensének megjelenése, mely a protestansokat templomjavitási, épitési, iskolatartási jogába visszahelyezte. Mely minket az üldöztetés, a kiirtatás félelmétől megszabaditott, s felszabaditott abból a kinos helyzetből, hogy a status a papság s iskolánk az ekklézsia palástja alatt lappangjon s a tanárok, mint az ekklézsia papjai, a püspök mint rectora találja védelmét. Birtokába léptünk régi autonomiánknak.

De még sem teljesen. Mert folytathattuk ugyan zsinat tartásunkat, de királyi biztosok jelenlétében: igaz, hogy a főkormányszék mindig unitáriust nevezett. Jegyzőkönyveinket négy hét alatt tartoztunk felterjeszteni, bár nem látom az eltiltó parancsot, a colleták beszámolását jónak látták kihagyni. Főtanács tartását pedig nem engedélyezték, min ugy kivántak volna segiteni, hogy két zsinatot kértek. De még tárgyaltak, vége lett a hires Josefi rendszernek.

Horváth Ferencz szervező talentuma nekünk épen kapóra jött. Már az 1781-iki korondi zsinaton egy sereg világi főemberrel jelent meg. 1783-ban a válóperek felebbezését a zsinatra utaltatja. A főcuratorok czime kezdetben az iskolák, később az unitárius iskolák főgondnoka: Horváth Ferencz 1784-ben már az unitáriusok főgondnoka czimével él. A főgondnokságot és püspökséget coordinálják: utasitják, hogy együttesen intézkedjenek; a főgondnok különös teendőjének jelölik, hogy fedezetről gondoskodjék. A kollegiumot az ekklézsia kezéből a statuséba vétette, az akadémiákra küldendő tanárok

választását az ekklézsia kezéből a zsinatéba tétette. A világi elem bevonult, a status mint testület előállt. Lázár István püspök 1788. és 1789-ben püspöki vizitatiót tartott, kollettázott, s a főpénztárt 7000 frtnál többel gyarapitotta. De az mégis csak mintegy 10,000 frt.

Itt e ponton Európában a régi világrend megrendült. Kiütött az 1789-iki franczia forradalom. A török háboruban vesztes József császár meghalt, tiz évi épitménye romba dőlt. Összeült az erdélyi 1791—92-iki országgyülés, az alkotmányt visszavezette régi alapjára, mely szenvedésünknek véget vetett. S mert a magyar nyelv tanitását az iskolákban elrendelte, a nemzeti érzés megkapta lendületét. Nekünk itt üt be legnagyobb fundatorunk végrendelete 1791, s halálával 92-ben egy nem várt nagy örökség reánk szállása. S mi jövőnknek biztos irányt adott, e ponton következett be az, hogy a török háboru alkalmából már Erdély határán mutatkozó törökök elől a főkormányszék Szebenből Kolozsvárra menekült. Mi Horváth Ferencznek s Lázár István püspöknek azt a gondolatot adta, hogy már most Erdély uj fővárosában egyházunkat képviseltetnünk kell, templomot, iskolát kell épitenünk.

Kolozsvárt *templomot* kellett épiteni, mert nem volt. Templomot épiteni, mily egyszerü gondolat ma. De mily merész és koczkázatos gondolat egy sötét század után, melyben a nemzeti fejedelemség multával, 1693-ban a kolozsvári piaczi templom átengedéseért még 5000 frttal kinálnak, de 1716-ban Steinville, erdélyi főhadi kormányzó szuronyszegezve kéreti a templom kulcsát. Abban a században, a melyben Hugo Domián tábornok 1721-ben a tordai piaczi templomot szintén katonaság élén vette el; melyben 1725-ben a sepsi-szentiványi és laborfalvi-, 1745-ben a szőkefalvi-, 1777-ben a brassói-, 1779-ben a bordosi-, 1781-ben a kőrispataki-, 1788-ban a csőbi templomunktól hasonló erőszakkal fosztattunk meg.

Azonban 1782-ben megjelent a türelmi patens, mely a protestansokat templom épitésre és restaurálásra hatalmazta fel. Elődeink a helyzet szinvonalára emelkednek. Horváth Ferencz főgondnok, Lázár István püspök felkarolták a két oratorium helyett egy templom épitése eszméjét. Kopogtattak Bécsben, ha nem utalványozná-e ki a kormány az ország által megajánlt 5000 frtot. Majd a püspök Sikó István kolozsvári ügyvéddel Bécsbe ment. A pénzt kiutalták s 1792-ben a templom épitése megkezdődött.

Kollegiumot kellene épiteni. Harmadfélszáz éve, hogy törvényesen bevett vallás vagyunk. Izabella királyné az 1557. jun. 1-ére

Tordára hirdetett erdélyi országgyűlés végzéséből a kolozsvári dominianusok óvári klastromát jelölte egy protestáns iskola épületéül s Kolozsvár dézsmája negyedét jövedelmeül, mire a hid-utezai quartaház emlékeztet. A mint Kolozsvár lutheranusból unitárius lesz, 1666-tól fogva e zárda lett kollegiumunk, s remek refertoriuma lett disztermünk. Kétszázhuszonhét éven át birtuk, mignem a nemzeti fejedelemség multával, I. Lipót 1693. október 13-án a zárdát a jezsuitáknak adományozta. Mire az ország rendei egy négy tagu bizottság által, melynek egyik tagja Zsuki Pál volt, 6300 frton számunkra, ott a piaczon a plebánia mellett négy telket összevásárolt, vagy 39 szobát épittetett, s ifjuságunk az óvárból 1694. okt. 10-én belevonult. De nem állandóan. Mert a mint 1716-án a piaczi templomot elvették, az iskolából is kitettek, 1718. márcz. 30-án indulnunk kellett. Megfosztva minden alapunktól, magunknak kellett fentartásunkról gondoskodni. Itt a magyar-utczában, a mai kollegium helyén telket szereztünk, fából iskolát rögtönöztünk: De azzal a szomorú tapasztalattal, hogy a midőn pár hó mulva május 10-én az új iskola megnyilt, csak is a senior, egy diák s 9 tanuló gyermek maradt együtt a szétvert tanuló ifjuságból. Majd nyolczvan évig nyomorogtunk ebben a sövényfonott iskolában, midőn a türelmesebb idők beálltával Lázár István püspök 7965 frt gyűjtése, Zsuki László még életében átadott 26,403 frt adománya s fényes végrendeleti legatuma felbátorított, hogy egy a kor igényének megfelelő kollegium épitéséhez fogjunk, mi Horváth Ferencznek elejétől kedvencz gondolata volt.

Horváth Ferencz a mint főgondnok lett, más évben, tehát 1779. jun. 29-éről, már kibocsátja körlevelét, elpanaszolja, miként fosztattunk meg iskola-épületeinktől, miként nyomorog az ifjuság és oktatásügyünk: adakozásra hivja fel az egyház tagjait. Beleszövi, hogy Széplakon épittetni kezdett udvarháza félben áll, de neki az iskola az első; s mert az adakozások megindultak, 1780 végén már 3301 frtról számolnak be. S rendre ott állunk, hogy 1801-ben az épités megindult, Ugrai László udvarhelyi mérnök atyánkfia terve szerint egy emeletre inditva. Miután azonban szűknek bizonyult, 1806-ban két emelettel végeztetett be. Kapuja felett ott ragyogott: Musis et Virtutibus.

A kollegium felépült, de nem az ő széplaki udvarháza. A negyvenes években még ott állt az emeletre felvitt félben hagyott épület, s ha kérdeztük, a nép azt a feleletet adta, félben hagyták, mert elfelejtették bele gradicsot tervelni. Mintha hagyomány beszélné, hogy a ki kezdte, a hatalom lépesőit személyes czélokért nem kop-

tatta. Csak azt sajnálhatjuk, hogy második nagy alkotása koszoruünnepét nem érte meg.

De megérte azt, hogy statusunk szervezetét mai alapjára vezette. Az 1796-ki nyomtatásban megjelent országos schematismus már hozza mai szervezetünket, az egyházi és világi elem között együttes közigazgatásunk személyzetét, az egyházi köröket esperesei és világi gondnokaival, a főtanácsot illetőleg zsinatot elnökségével, consistoraival. A névsort P. Horváth Ferencz nyitja meg, a főconsistorium elnöke; követi Lázár István püspök, az egyháziak részéről elnök czímmel. S a consistorok közt ott látjuk a Biró, Daniel, Gedő, Gálfi, P. Horváth, Maurer, Nagy, Pálfi, Pápai, Sala, Sándor, Sárosi, Szentkirályi, Szentiványi, Simén, Simon, Toroczkai család tagjait. Kolozsvárról Bartha Mózest a későbbi consiliariust, akkor főbirót, Ágoston Márton, Gyergyai László senatorokat, Sikó István ügyvédet. S ha nem is a schematismusban, de jegyzőkönyveinkben már a mult században együtt láttuk az emlitteteken kivül, az Árkosi, Belényesi, Boncza, Csíki, Donáth, Gál, Gálfalvi, Henter, Jármi, Jakab, Jakabházi, Kénosi, Kökösi, Koncz, Mátéfi, Mihály, Orbok, Pákei, Pataki, Székely, Siménfalvi, Tibád, Váró, Veress családok egyes tagjait. Horváth Ferencz és kora bölcsesége minden csepp erőt zászlónk köré gyüjtött. A vezéreket, vezérkart a tábor segitette győzelemre, mert a tömeg bátorit.

Bátorság tartotta fenn a magyart, az unitáriusokat az összetartás. Mielőtt elsajnálnók 1804-ben bekövetkezett halálát, valóban nem tudjuk, ő vagy püspöke Lázár István ment elől a bátorság és összetartás kifejtésében, mely a franczia forradalom, a József császár központositási törekvései megbuktatása, a nemzet irodalmi és politikai ébredése korának szellemét megértette és sitett kihasználni. De mérséklettel. Azzal a tudattal, hogy a magyar sorsa küzdelem a létért. S a krónikással szólva, minden kis verőfényre nem szabad levágni szakállunkat. A tábort, mely a mult század sikereit aratta, nem szabad szétverni.

Örökét *P. Horváth Miklós*, a Horváth Boldizsár unokája vette át, ki mindjárt utána, 1805. julius 1-én választatott főgondnoknak Az ő idejére esik az 1811-ki pénz devalvatio, mely alapunkat $^{1}/_{5}$-e értékére szállitotta, s ismét hiveink buzgóságára kellett appellálnunk. Nem soká, 1814. jun. 14-én bevégezte pályafutását, s családja ez ágát is sirba vitte.

Helyébe *P. Horváth Károly* lépett, a család másik ágából 1815. jul. 3-án; s 1830. jul. 15-éig folytatta.

Ötödik főgondnokunk a családból báró *P. Horváth Kálmán*, előbbi főgondnokunk unokája, Ferencz fiától, kinek neje gr. Was Antonia. Testvére Károly 1859. okt. 1-én fiatalon, Ida gr. Bethlen Miklósné 1877. decz. 6-án költeményeket hátrahagyva haltak el; maga, és az ősi fészekben, Széplakon, testvére Gábor fiai Rezső és Artur tartják fenn a Horváthok unitárius ágát.

Alig érte el férfikorát, egyházunk 1877-ben kollegiumunk felügyelő gondnokává, 1892-ben főgondnokká választotta. A kik a családból más vallásra tértek, egyik ág bárói, másik grófi rangot kapott: főgondnokunk a közügyek körüli fáradhatatlanságáért 1894-ben szintén bárói rangra emeltetett. Neje gr. Csáky leány. A Zsukiak örökében és szellemében él, mint minta gazda, s e mellett gyakran megszállja a Horváthok venája, mely publicistikai czikkekben nyilatkozik.

L. Kőváry Erdély nev. családai 118 l. P. Horváth Ferencz élete Benczédi Gergelytől. Ker. Magvető 1878. 136—75. l.

V. A sárdi Simének.

Honnan több nagy családunk, a Biró, Gedő, család indul ki, Udvarhelyszék Homoród-Szentmárton falujából származnak ki a szomszédos megyékre. A küküllőmegyei Sárdtól vették fel előnevöket, mely korunkban egy Simén leánynyal az Elekes családra ment át.

Az unitárismus keletkezése korában tünnek fel. Az ismeretes törzs Homoród-Szent-Mártonba száll, egy Biró leányra, fia szakad ki Sárdra, s a XVII. század elején már népes család. Hogy már ekkor jó unitáriusok, arra vall az is, hogy a midőn Eősi Péchy Simont 1606-ban adoptálja, abban az okmányban, mely különben birtokomban van, Simén Miklós mint udvarhelyszéki, Simén János, Péchinek Anna testvére után sógora, mint sárdi jön elő. Ugyanabban az időben Simén Pál a küküllőmegyei Széplakra szakad: elveszi kövesdi Nagy Annát, széplaki Both Annának P. Horváth Miklós halála után kövesdi Nagy Istvánnal kötött második házasságából született leányát. Annak a Both Annának, kitől a P. Horváthok származnak, kikkel a Simének Széplak felett 1609-ben osztoznak. Mely időtől a család széplaki és kelementelki ágra oszlott. S azután, a már emlitett Biró, P. Horváth-családok után, a Toroczkai, Mauer, Iszlai családokkal összeházasodva, erős unitárius kötelékben jönnek le korunkra, mikor aztán leányágon birtokaik egy része grófi családokra megy át.

A mint katastrofánk a mult század elején kitört, a mostani kelementelki ág őse, Simén György, — kitől a most élő két Simén György, apa és fiu a negyedik, illetőleg ötödik szakadatlan György — 1718-ban Pálfi Mihálylyal udvarhelyszéki köri gondnoknak állíttattak be. A második Simén György — jegyzőkönyveink szerint — az 1784—88-iki zsinatainkon a patronusok részéről küldetni szokott egyik deputatus; az 1789-ben a főkormányszéktől akkor kiküldetni szokott királyi biztos. Fiát, a harmadik Györgyöt († 1839) a kelementelkit, Elek testvérével, a széplakival, 1789-ben consistoroknak választják.

A Simén név országszerte annyi volt, mint a végtelenig vitt gazdálkodás, takarékoskodás jelzője, mit különösen a széplaki Simén Elekek képviseltek, kikről egész adomakör keletkezett. De azért ott állanak a mult század patronusai között: velünk szemben éppen nem fukarkodtak. Simén *Elek* 1773-ban széplaki malmának szombati vámját irja alá. Ő és neje Eperjesi Borbára, 1777. ujévi köszöntőjökben „a püspök és professor társai szükségei pótlására" jószágaik dézsmáját adományozzák, „mig isten élteti". Zsuki László 1791-ben végrendelete egyik végrehajtónak nevezi ki s 1792-ben mint a consistoriumban jelenlevő, alispáni czimmel különbözteti meg.

A korunkra lejött S. *Elek* a Györgyök testvére. Györgygyel együtt lett 1789-ben consistor. P. Horváth Ferencz, mint a kinek Teréz leánya után veje, az 1798-iki zsinatra patronusok deputatusának nevezi, 1818-ban kollégiumunk egyik felügyelő gondnoka. Majd az erdélyi országgyüléseken királyi hivatalos. Fia nem volt. Klára leánya gr. Teleki Miklósné lett. Meghalt 1840-ben.

Hivatkozva fentebbi bőkezüségökre, nincs okunk kitérni a nevökhöz tapadt mondakör elől. Takarékoskodó szellemünk képviselőinek tekintjük. S még abban a szövegezésben, melyben az adomák szokták a Siméneket jellemezni, a székely vér észjárása jutott kifejezésre. Ilyenek. Simén *György* († 1839) el-ellátogatott Fejéregyházára gr. Haller Jánoshoz, kártyázás közben mondja a gróf, felgyült a törökbuza termése, vegye meg. Jól van. Fizetett. Jött az uj termés, a törökbuzakasok még mind tartalmazzák az eladott termést. A gróf mondja, vitesse el. Hát igértem én, hogy elvitetem. S az lett belőle, hogy ott hagyta, mig kétszeres árban eladhatta. Simén *Elek* regalista († 1840) reggelije után hig tojást szokott volt elkölteni, s a fáma reá fogta, hogy egy szép reggel hivatja szakácsát: ezt a tojást felirom, fizetéséből lehuzom, mert kemény volt. Kérem tehát vissza

a tojást. De megettem. A család egy másik tagjáról, kit a család *Imrének* nevez s Gyéresen lakott, száll az adoma, hogy szakácsa fizetéséből le akart vonni, mert rosszul főzött s alatta elpusztult. Fogta magát a szakács, két tordai mészárossal, kikkel elhitette, hogy ura hizott ökrei tárgyában hivatja, beállit: becsüsöket hoztam Nagyságos uram, arra nézt, hogy elpusztult-e a Nagyságos ur? Persze, fizetett. Munkásságok, takarékosságuknak végeredménye különben az lett, hogy György és Elek testvére, Klára Bethlen, Elek leánya Klára Teleki grófné lett s vallásunkban haltak el.

A mennyiben a forradalom előtt a család szellemét közelebbről volt módom ismerni, a család nőtagjairól hozok pár korrajzi vonást. Gróf Teleki Miklósné († 1888.) nevelője, Hunyadi Ferencz, a tán most is élő jószágigazgató 1844-ben panaszolja, hogy a grófné nincs fiai tanulásával megelégedve, pedig nem rajta mulik, s ezért fizetését leakarja szállitani. Megnyugtatom én a grófnét, ugy sem lesznek fiai tanárok. Hivatkozzék reám, hogy a három fiut vizsgáztassa meg velem. Egy kis csinnal pompás vizsgát tettek le. A grófnét boldoggá tettük, a fizetés folyóvá lett.

Simén Klára iktári gróf Bethlen Sámuelné, az utolsó iktári gróf anyja szépség volt, közepes termettel; mint özvegy s mint a kinek fia Bécsben lakott, a részére kiszakasztott nehány jószágot maga kezelte. Héderfáján, a Kisküllőmentén, hol lakott, egyfelől gyönyörü park, másfelől rakott csürös kert, a kastély alatt terjedelmes telt pincze, s alább hosszu istállók. A grófné volt az utolsó, a ki gyertyáját kioltotta. Reggel ugy 10 órakor udvari emberei közt ismét megjelent, s ott kezdte, hol tegnap este végezte. Megindult körutjára, övében a házi apró kulcsok tartója, nyomába a gazdaszszony, megterhelve pincze, gabonás, virágház s egyéb nagy kulcsokkal, folyt a szemle s a cselédség megrendszabályozása.

Ha különböző jószágaiban lefolyt az aratás, jött a szüret, befogatott, azaz előállt hatlovas czézárfogata, felejtárral, elől és hátul lovaglóval s ment. Vagyis, hogy gyengéjét se hallgassuk el, ment volna, de későn kelt s mig az ebédnek vége volt, már estvefelé járt, pedig a lovak folyvást ott prüszköltek, de a grófné még mind rendelkezett. Mondjuk hogy végre, repült a hat ló, de nem hosszasan, mert sok a hegyi patak, sok a hid, mely a vármegyét nem igen dicsérte. Hid jő, megállj, szóll a legény. A lovas kiséret leszáll, megvizsgálják a hidat. Lehet. S bizony megtörtént, hogy a grófné Királyfalvától egy ágyulövésnyire volt, elővette a kisérő társzekérről a párnazsákot s az utfélen egy parasztházba töltötte az

éjjelt. Persze az egész lakosságnak ki kellett vonulni, s tisztje, ki már avisálva volt, gornyikjaival elejébe jőve, az ajtóban sirbakolt.

Kelementelkére jött a hosszu levél mindenféle utasitással, menjek lóháton, puskásan nyárádmenti harasztkereki erdőjén át, nézzem meg a makktermést. Megyek és jövök. A grófné már Kelementelkén van Simén Györgynénél. A hosszu utasitás minden pontját megfelelve, végül kisütöm, hogy biz ott egy kukk makk sem termett. Tisztemnek tehát mégis igaza van. Fogjanak ki. Vacsora után éjfél felé, mikor minden jámbor lélek álomra gondol: kérek pennát, papirost s a grófné visszavonult, s reggelre egy halom levéllel indultak kiséretében levő lovas futárjai a szélrózsa minden irányában. Akkor lud adta a pennát. Egy hét mulva futár vágtat az udvarba, hoz egy köteg frissen tépett pennát, mert a hogy én metszem, magától ir. Hogyan honorált egy régi dáma, felemlitem, hogy nemsokára fia titkárának hívattam meg.

Iktári gr. Bethlen Sámuelné a régi jó gazdasszonyok mintája, jó rokon, jó unitárius. Fia, Domokos († 1866.) az utolsó iktári Bethlen. Leánya, Katalin, előbb gróf Kornis Mihályné, később gróf Bánfi Miklósné, a mi első s lehet, hogy utolsó kegyelmes asszonyunk, vallásunk disze volt. Kopádról hatlovas hintóval hajtatott a tordai templomunkba. Leányai, mint Clarisse, gróf Károlyi Sándorné, már kitértek. Fia, gr. Bánfi Miklós, kegyelmes ur, Erdély leggazdagabb aristokratája, azonban bonczidai kastélyának muzeumában Dávid Ferencz reliquiákat őriz, látogatóinak kegyelettel mutat vallásalapitónk kézirataira s karszékére, melyről egyházunk másolatot vétetett. Szellemünk egy sugara eshetett lelkébe a nagyanya és anya lelkéből, talán még abból az időből, midőn a héderfái parkban gyönyörködtem gyermekkedélyében, a mint Eliz testvérével az ismeretes kisdedovó Gazsi bácsi gyermekdalain csüngtek.

A két Simén György tartja a sárdi Siméneк családfáját, az apa és fiú: az apa Tustyán Hunyadmegyében, az ifju Kelementelkén. Az idősb György anyja, báró Rauber Rozália katholikus levén, leányai nem vallásunkban nevelkedtek. De mint cancellistakori kedves tanitványaim, igenis a mi szellemünkben. Hárman, köztük gr. Lázár Dénes honvédezredesné, a forradalom utolsó csatái ágyuszava hallatára három nap alatt sirba szálltak. A más kettő: Rozália Ugron Gábor, Amália négy gr. Lázár fiu anyja. György leánya br Bornemmissza Jánosné.

L. Erdély nev. családai 224. l. Szilágyi Sándor Nagyenyedi Album.

KŐVÁRY LÁSZLÓ.

Brassai, mint philosophus.

III.

Módszertani munkássága.

Logikai munkásságának méltatásánál említettük, hogy ez a legerősebb oldala. Ezt most azzal kell kiegészítenünk, hogy nála a szigorúan logikus és módszeres gondolkozás kiegészítik, követelik egymást. Két tudomány vonúl át egész tudományos működésén, mint uralkodó hatalom: a logika és a módszertan. Hosszú s túlnyomóan kritikai működésében e két tudománytól kölcsönzi fegyvereit. Nála e két tudomány az összes tudományok vezetőjévé, korlátlan hatalmú urává válik. A módszer tapasztalati fogalom, de vezérelveit a bölcselet adja, még pedig a tapasztalati lélektan. A mely módszer ezt a szükségképi alapot, a lélektant, nélkülözi, vagy épen megveti, az a módszer tömheti a gyermeki fejletlen értelmet rendezetlen anyaggal, de fejleszteni, erősíteni, magasabb értelmi munkák végzésére alkalmassá tenni bizonyára nem fogja. Brassai módszertanát a tapasztalati lélektan elveire és adataira alapítja. S módszertani elveire építi tankönyveit, melyek a leghasználtabb s legkedveltebb tankönyveinktől nagyon elütnek. Ezért írja az *Okszerű Vezér* előszavában „kissé szokatlan módszeréről", hogy azt „nem szeszély vagy eredetiségen kapkodás teremtette, hanem maga a természet sugallotta, s 25 évi tanulmányozás és tapasztalás diktálta" (I. r. 10 kiad. 1882.). Nem könnyen lehet példát találni arra, hogy a módszer elmélete irójához a tankönyvíró egy személyben oly következetes maradt volna, mint a methodologus Brassaihoz a tankönyvíró Brassai. És sajátságos, hogy míg a methodologus hatott, a mely hatás nyomait irodalmunkban kutatni lehetne, addig tankönyvírói pályáján mindvégig egyedűl maradt, nemcsak, de könyvei érdekében nem egy irodalmi harczot kellett megvívnia. Pedig neki a tankönyvíró feladatáról, a tankönyv rendeltetéséről kissé magasabb, kissé nemesebb

felfogása volt, mint a mílyen manapság az általános felfogás. Ő nem pénzért írta a tankönyveket, mint ma igen sokan;[1] a legönzetlenebb odaadással a tanítás ügye iránt a bontakozni kezdő gyermeki értelem okszerű támogatása és vezetése szerinte a tankönyv czélja s ő e czélon kívül más érdekeknek sohasem állott szolgálatában. A fentebb idézett czikkében mondja, hogy soha más tankönyv írót nem irigyelt, csak a *Számító Sokrates* szerzőjét.

De tankönyvírói munkálkodása csak annyiban tartozik most reánk, a mennyiben elmélete gyakorlati megvilágítást kíván. Róla, a tanítóról, sem tárgyalhatunk részletesebben, csak a mennyiben itt-ott kivánatosnak látszik. De meg vagyunk győződve, hogy a mai magyar közoktatásügy szervezetének, történetének megírója az ő áldásos újító, észszerű reformokat tervező törekvéseit, melyek közűl nem egy megvalósúlt, az általános haladás tényezőiűl kell hogy felfogja s előnkbe állítsa.

Attól a pereztől fogva, hogy tanárnak választatott, élete végéig, 60 éven át mindíg foglalkozott módszertani kérdésekkel. Nincs ebben a korszakban egyetlen valamire való lapunk, folyóiratunk, melyben tőle módszertani czikkek ne jelentek volna meg. Ezeknek összegyűjtése szinte a lehetetlenséggel határos. De gondolatainak legjavát abba a három értekezésbe tette le, melyet *A módszerről* czímen az akadémiában felolvasott s később külön is kiadott. Ez értekezései fognak alapúl szolgálni s azok a czikkek, melyeknek utána járhattunk.

1837 febr. 8-án megválasztatott a kolozsvári unitárius főiskola tanárának a historia, geographia és chronologia tanszékére.[2] Ez időtől kezdődik áldásos működése, mely forduló pontot jelől az unitáriusok iskolái életében. Kőváry már idézett könyvében egy nehány sikerűlt vonással rajzolja iskoláink s a tanítás azon korbeli állapotát. Nem voltak tankönyvek, nem volt a tanításban észszerű módszer, nem volt tanterv egységes, következetes rendszerben. Hozzáfog a leglelkesebb munkához az egész vonalon. Megindítja *Kék könyvtárát*, melyben részint eredeti, részint fordított vagy átdolgozott tankönyveket ad. Felhasznál minden rendelkezésére álló eszközt a tanítás ügye iránti érdeklődés általános felkeltésére. Megalapítják Magyarországon az *első* tanári kört, melynek ő oszlopos tagja s melynek ülésein a legtermékenyebb viták folynak tanügyi, módszertani kérdé-

[1] Miért és mikép írják a tankönyveket? Néptanítók Lapja. 1890.
[2] Az unitárius egyház Főtanácsának jegyzőkönyvei. 1837. 17. sz.

sekről. A tartalmasan és élénken szerkesztett *Nemzeti Társalkodó* és *Vasárnapi Újság* hasábjai megnyílnak tanügyi kérdések előtt. Ő a legnemesebb agitatiot fejti ki e téren.

Reformjait, újításait alúlról kezdi. A tanítás a kezdő években „a legfontosabb, legkényesebb mesterség", abban a korban, a melyben kapott ránez örökre megmarad".[1] S a korabeli állapot, mikor az ú. n. classsistákat praeceptorok s csak a deákságot tanították professorok, annyi fonákságot mutatott, „mintha elvűl tették volna, az alsóbb osztályokat oly rosszúl tanítani, hogy majd a felsőbbeket minden törekvéssel se lehessen jól".[2] Hozzáfog az elemi oktatás tantervének újra szervezéséhez, – mondhatnók: megalkotásához — s 1839-ben benyújtja a főhatósághoz. Felméri, a méltán nagynevű paedagogus, ki a methodologus Brassait jobban ismerte, mint bárki más e hazában, azt mondja e tantervről:[3] „Mintha csak Comeniust, vagy Apáczai Cserit hallanók, kik a XVII. században hasonló húrokat pengettek. Ám azóta annyira elfelejtették ezeket a reform elveket, hogy Brassai javaslatain sokan megbotránkoztak . . . De az új rendszer Br. működése alatt oly erős gyökeret vert, hogy *lényegében ma is fennáll s az 1868. 38. t. cz. is tulajdonképen a Brassai-proklamálta elvekből indúl ki*".

Neki a tanúlás és tanítás valóban életszükséglet, akár az evés, ivás, alvás. És fenségesen szép az a felfogása, melyet már 1837-ben olvasunk egyik czikkében,[4] mely a napjainkban is kisértő, általános világnyelv eszméje ellen irányul. Eltekintve attól, hogy a nyelvek különbsége a népek organikus, faji, éghajlati földrajzi és történeti viszonyain alapuló szükségképeni következmény s így a világnyelv sürgetői „következményt akarnak ok nélkűl", másfelől az értelmi gyönyörök gazdag forrásait dugnák be, mert „a tanulásban a tudásvágy szakadatlan sarkalásai s ennek ismételt részletes kielégítései adják az örömet". „Egy új nemű Pandora szelenczéje, melyből a tudás egyszerre az egész emberiségre kiterjedne, ezerszer gyászosb ajándék lenne, mint ama hajdani". Mintha Lessinget hallanók, ki alázattal borúl teremtője elé s nem a tudást, csak a tudásra való őszinte törekvést kéri tőle! Már most figyelmeztet a nyelvtanítás ama

[1] Nehány szó az unitar. korondi 1841-i synodusáról. Nemz. Társ. 1841, II. félév, 13. 14. sz.

[2] U. o.

[3] A magyar tanférfiak Nesztora. M. Paedag. Szemle. 1887.

[4] Nyelvtanulás. Nemzeti Társalkodó. 1837. 6. 7. 8. sz.

hibás módszerére, melylyel ismeretlen nyelvet ép oly ismeretlen szabályokkal tanítanak. „Józan nevelési elvek" szerint először az anyanyelvet kell tanítani, ennek alapján könnyű lesz egy idegen nyelv tanítása. Ez a felfogás azonban nem a latin ellen irányul, a mely irányt egyfelől helyesnek tart, de fél, hogy a fürdőlével a gyermeket is kiöntjük; csak a módszeres eljárás követelményeit szolgálja.

Nemes és eszményi volt az a harcz, melyet az oktatásügy érdekében a conservatismus quietismusa ellen kezdettől hosszú időn át megharczolt. „Növelés a szó legszélesebb értelmében korunk főkérdése — mondja 1841-ben [1] — s ha az emberi nem oly korán gondoskodott a testi jók öröklését biztosító és szabályozó törvényekről, valóban jó volna már egyszer a lelki jókat, az ész kincseit sem hagyni, mennyiben rajtunk áll, a történet (véletlen) szeszélyes kezelésére". Ez irányelvekkel üdvözli a korondi zsinat határozatait, melyektől a tanrendszernek, „ha a dolgot magát tekintjük, parányi, ha az alfokon maradást, honnan ide kelle szökni, óriási javítását" lehetett remélni. S már itt és ekkor jelzi, hogy e kérdések fejtegetése neki „kedvencz tárgya".

1844. ápr. 28-án, mint paedagogarcha, szabadságot kér főhatóságától, „hogy az iskolai szerkezetek tettleges és tapasztalási ismerete öregbítésére önköltségén a némethoni jelesebb iskolákat megjárhassa".[2] Hogy e tanulmányi út milyen hatással lehetett Brassaira, azt fejtegetni fölösleges. Sokkal később[3] egy itt végig hallgatott mathematikai előadásra ezt jegyzi meg: „Soha ideált íly szépen realizálva nem láttam". 1844 elején az általa szerkesztett Vasárnapi Újságban [4] már oly elveket érint, a melyeket sokkal később logikájában és módszerében megtalálunk. Kezdőnek természetrajzi *rendszert* tanítani nem lehet. „Mi a természeti tárgyakat eredetiségökben vagy midőn ez nem lehető, későbbre, jó képekben, mutatjuk meg a növendékeknek, ébresztjük, gyakoroljuk figyelmöket a tárgyak minőségei észrevételében". Ime a napjainkban már elismert s nélkülözhetetlennek tartott szemléltetés elve az oktatásban!

„Visszás eszelősség" a geographia tanítását e kérdéssel kezdeni: mi a geographia? Nem egyéb ez, mint „a képzelt rendszeresség

[1] Néhány szó az unitáriusok korondi 1841-iki synodusáról.
[2] Az unit. képviselő Tanácsának jegyzőkönyvei. 1844. 124. sz
[3] Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle. 1874.
[4] Tudományrend a kolozsvári unitarium collegium alsóbb osztályaiban. 505. 506. sz.

egy üdőtlen fajzata". Mert micsoda gondolat, egy tudományt, mely emberi élteken keresztűl folytatott szorgalom és fáradtság gyümölcse, egy nehány odavetett szóval fogalmazni s ettől sikert várni akarni? Nem a tudomány értelmezését kell adni, hanem a czélt kell mindenek előtt kitűzni. (L. Logikáját, melynek 1. §-a a logika czélját tűzi ki). Ugyanitt igéri, hogy nézeteit s módszerét a nyelvtanításban „valamelyik élő nyelv grammatikájával fogja gyakorlatilag kimutatni". *Okszerű vezére* 1841-ben meg is jelenik.

A kolozsvári tanárok (Gáspár, Kovácsi, Brassai stb.) 1846 jan. 12-én megülték Pestalozzi első százados emlékünnepét s febr. 1-én megalapították a *Nevelői kört.*[1] Ez volt az első tanári kör az erdélyi részekben. Brassai e körnek mindjárt az első űlésén indítványt tesz, hogy a valódi pestalozzismus szerint, melynek lényegét a „természetszerűségben és érzékeltető modor"-ban találja, minden tantárgyat közvetlenűl a maga valóságában, vagy lehető legjobban *érzékítve* kell a növendék elébe adni s minden oldalról megvizsgáltatván, úgy vonatni le fogalmát, és nem üres fogalmat, a tartalomnak úgy szólva csak rámáját kényszeríteni először a szellemre. Főleg a földrajz tanítására czéloz itt és sürgeti a térképek használatát Magyar- és Erdélyország földrajzánál is. Ámde nálunk akkor még nem voltak térképek. A kör fontosnak tartja a szemléltetés elvét s megbizza őt és Gáspárt, hogy tegyék meg *Sydow*nál a szükséges lépéseket a kör megbizottjaiként térképek készíttetésére. Egy későbbi űlésen[2] már jelentik, hogy eljárásuk eredményes volt s a kör így jutott Magyar- és Erdélyországot ábrázoló térképekhez. Még ebben az évben felajánlja Brassai, hogy lapjában legszívesebben tért nyit a *nevelői kör* ügyeinek tárgyalására, mit a kör köszönettel fogadván, lapja hivatalos közlönye lesz a körnek.[3]

Rá kellett röviden mutatnunk ennek a körnek termékeny munkálkodására, mert vezére, éltető lelke Brassai volt. Látjuk, hogy a tényleges állapotokba nem nyugszik bele, hanem kutatva, keresve a tanrendszer és módszer félszegségeit, segíteni próbál mindenütt.

Brassai nagy részt autodidakta. Tanítását csak egészen fiatal gyermek korában vezette apja, még pedig, mint maga mondja, „egészen eredeti módon", „a gyermek önerejére s figyelmére vala

[1] Vasárnapi Újság. 1846. 616. sz.
[2] Vasárnapi Újság. 1846. 646. sz.
[3] U. o. 618. sz.

útalva".[1] Ő nem sokat részesült a nyilvános iskolázásnak sem előnyeiből, — ha ugyan voltak ilyenek akkor — sem káraiból. 12 éves korától jó részt magára volt hagyatva. S a magán úton való tanulásnak hátrányai mellett az az előnye minden esetre megvan, hogy több alkalmat nyújt önálló megfigyelésekre, elmélyedő gondolkodásra és elmélkedésre a tanulmányok természetéről, módszeréről. Vegyük ide még azt a Lessinghez méltó nyilatkozatot az értelmi gyönyörök forrásáról, a kielégíthetlen tudásszomjról, ennek szakadatlan kielégítéséről s azt hisszük, természetes magyarázatát adtuk annak, hogy ő, mint sok más tudományban, a módszer kérdésében is eredeti, járatlan útakon járva, **állandó, maradandó becsűt teremtett.**

Rendkivül érdekesek a módszerére vonatkozó nyilatkozatai. *Ingyen tanító franczia nyelvmesterét* (1863.) Schwiedland Frigyes, egy másik franczia nyelvtan írója, szigorúan megbírálta. Br. nem hagyja szó nélkül e birálatot, felel rá. Érdekemben áll — úgymond[2] – tudományilag magasabb szempontból az, hogy saját magam találta, és a mennyire egy embertől telik, tökélyesítette módszerem a nyelvek tanításában hitelét ne veszesse". Elmondja aztán, hogy korunkban a realékra irányult nagyobb figyelem megnyirbálta a nyelvtanulásra fordítható időt. Ezért czélja a nyelvtanulás könnyítése. „Ez volt az a pálya, a melyre indultam, melyet soha el nem hagytam s a melyen ma is haladok. „*Állított encyclopaedismusom kulcsa az, hogy nekem csak egy tárgyam, egy tudományom van: a módszertan* elméletben és gyakorlatban . . . Nem mondom én, hogy több tehetségem, még csak azt sem, hogy több kedvem, de igen ám, hogy több időm volt tanulni, mint gúnyolóim nagyobb részének, miután sem házi gondok, se a világ és társaság elszórásai nem vettek igénybe . . . Azonkívül egész életemben oly hivatalaim voltak, melyek a tanítás folytonos gyakorlatában tartottak s magán foglalkodásaim legnagyobb részének is ugyan a volt a tárgya. És minthogy mindezeket meg nem szakadó vizsgálódással s elmélkedéssel és mások munkái s működése figyelmes számbavételével kisértem, nem lehetett, hogy a methodisticába meglehetős mély belátást ne szerezzek magamnak. Figyelmemet legelébb is és legtartósabban a nyelvtanítási fogyatkozások, mondjunk többet, ferdeségek vonták magukra". A realismus térfoglalása az ifjuság rovására történt s „ennek a vállára

[1] Egy falusi pap. Unitárius Közlöny. 1888.
[2] Halljunk szót! (A franczia nyelvtanok ügyében.) A Hon. 1863. 115—118. sz.

akkora terhet rakott, hogy a serdülő kor, melynek nőni, fejleni érni, s közben pihenni kell, bénulás nélkül el nem viselheti. „Ha több terhet rakunk, több eredményt várunk, az eszközöket is tökélyesítsük amannak elhordozhatására, emennek megnyerhetésére . . . Ilynemű tapasztalások és elmélkedések tétették *éltem egyik főfeladatává* a nyelvtanítási eszközök tökélyesbítését . . . Nem mentem neki, ‚hű bele Balázs' a dolognak. A philosophiát, főkép a psychologiát, mint a melyen nyugszik a methodistica épűlete, igyekeztem alapnak tenni. Nyelveket tanúltam és tanítottam, részint, hogy a feladat nehézségeivel, részint, hogy az elhárításukra tett eddigi kisértményekkel behatólag megismerkedjem. Ezek után az előzmények és készületek után, mi nem egy, nem tíz és nem húsz esztendő munkája volt, alkalmaztam az *egészen saját magam találta* módszert elsőbben a latin nyelvre, azután a németre . . . s könyveimet, a hol egyszer bevették, csupa módszeri tekintetből, tanításügyi szempontból nem is cserélték fel mással". Brassai méltán sokat tartott módszerére s gyakran hangoztatja eredetiségét. Így *Módszere* végső soraiban: „Mindez egy élet tapasztalásának eredménye s szerkesztése alatt egyetlen egy methodikus könyvet fel nem nyitottam. Ennyiben igényt tartok az eredetiségre". Másutt megint:[1] „Megtanultam a *magam erején* vagy 8 – 9 nyelvet, . . . sikerrel tanítottam és taníttattam felügyeletem alatt másokat, különböző életkorúakat idegen nyelvekre . . . Ehhez járúl, hogy én az idevágó német, franczia, angol irodalmat meglehetősen ismerem és a nyelvtanítások különböző módját magamon és másokon megkisértettem".

Módszertani elméleti nézeteit csak később foglalja össze. Előbb tankönyvekben gyakorlatilag mutatja be. Ir egy latin nyelvtant, mely azonban nyomtatásban nem jelent meg, és egy német nyelvtant két kötetben,[2] mely számos kiadást ért. Később franczia nyelv-

[1] Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle. 1874.

[2] Az *Okszerű Vezér* módszertani elveinek következetes alkalmazása. Részletes ismertetése nem tartozik ide. Hanem mélyenjáró és eredeti gondolkodásmódjának bemutatására legyen szabad megemlíteni, hogy a mit a német tudósok közűl *Kern* és *Burghauser* a 80-as évek óta, az u. n. *összevont mondat* régi elméletében kárhoztattak, azt Brassai már 1847-ben, német nyelvtana 2. részében, tehát jóval előttük hirdette. Szerinte az ilyen mondat, mint *Ich sitze und schreibe* nem összevont mondat, mint a hogy azt a német nyelvtudósok tanítják. (Okszerű Vezér. II. r. 1847. 162. l.) 1856-ban (II. r. 2. kiad.) a bevezetésben azt mondja az eféle mondatokra: „Igaz, hogy szélyel lehet azokat több mondatra szedni; de abból még nem következik, hogy eme szét-

tant is írt (*Ingyen tanító franczia nyelvmester*), melynek azonban csak első kötete jelent meg. Mindezekben a könyvekben a módszer eredetisége s a régi sablonokkal való teljes szakítás a legjellemzőbb sajátság s egyszersmind magyarázata annak, hogy Okszerű Vezérét kivéve, más nyelvtanát nem igen használták.

1837-től körülbelől 1860-ig túlnyomólag a tankönyv írásra szenteli idejét. Itt volt legérezhetőbb a hiány, itt kellett első sorban segíteni. 1860-tól kezdve gondolhatott arra, hogy módszertani elveit, melyeket a gyakorlatban már hirdetett, elméletben is összefoglalja. S míg a 60-as években egyfelől a nálunk is terjedni, hódítani s rombolni kezdő metarialismus ellen fáradhatatlan küzdelmet fejt ki, másfelől rendezni kezdi a módszerre vonatkozó ama gondolatait, melyekkel kisebb czikkekben, könyveiben már előbb találkozunk. Egyik ilyen kisebb czikkében[1] 1861-ben már módszertani elveinek mintegy kivonatos rövid összegezését találjuk. Az egyházi autonomia visszanyertével rendezés alá kerül ez időben az iskola ügye is. A rendezésben a következő irányelveket ajánlja: 1. Az iskola nemcsak tanító, hanem és főkép nevelőintézet. 2. Mint tanító inté-

szedett részekből állanak. Egy darab fát három hasábra lehet hasítni, de ki merné állítni ama darab fa egész korában, hogy *három* hasábból *áll*". A *módszerről* szóló III. értekezésében (1869.) egy aljegyzetben csípősen kikel az „összevonás« elmélete ellen, mely nem egyéb, mint chimaera. Ugyanez elveket hirdetik Burghauser 35, Kern 14, nálunk Halász 49 (Magyar nyelvtan. II. r 1896) és Erdélyi Lajos 50 évvel *utána* (Az összevont mondat modern szempontból. 1898.). Jól mondja Erdélyi Lajos (id. m. 8. l.): „Mielőtt legalább német földön, a nyelvtudomány classicus földjén, hangsúlyozta volna valaki tudtommal az „összevont mondat" névvel jelölt elmélet helytelenségét, vagy legalább fölöslegességét, nálunk Brassai, a *magyar mondattannak még mindig nem eléggé méltányolt művelője*, már elitélte, tönkretette e tant". Másutt megint (id. m. 33. l.): Tanai, „úgy látszik, nem hatottak, mivel különben is csak mintegy odavetettek voltak". Ime megint azzal az eléggé nem kárhoztatható jelenséggel találkozunk, melyet már aesthetikai munkássága fejtegetésénél láttunk! Ott felismeri az associatio rendkivüli fontosságát aesthetikai dolgokban 34 évvel a német Fechner előtt s a magyar írók (Gyulai, Beöthy, legújabban Pekár *Positiv aesthetiká*-jában) csak a német tudós nyomán szereznek tudomást e tanról. Emitt 50 évvel ezelőtt hirdeti az „összevont mondat" elmélete helytelenségét s a magyar tudományba (Halász, Erdélyi) csak a német Kern és Burghauser nyomán tör utat magának a helyesebb elmélet. Bizony helyesen mondta Erdélyi (A hazai bölcsészet jelene: 175. l.) már 1857-ben: „Reszketek ama szellemi szolgaság előtt, hogy eszméink, gondolataink sincsenek, mielőtt idegen (= német) könyvet át nem lapoztunk".

[1] Rövid elmélkedés az iskolaügy felett. Keresztény Magvető. 1861.

zetben az első mételyt, az encyclopaedismust kerülni kell. 3. Tantárgy minél kevesebb, de minél jobban tanítva. 4. Az ismeretek átadásában s az eszmék kifejtésében következetes és genetikus módszer követendő. 5. A tárgyak 3 főcsoportra osztandók: classicus nyelvek, mathematica, historia. 6. Utóbbit inkább kedveltetni, mint szoros értelemben tanítani. 7. A tanításban kerülni a pedanteriát és a felületességet. 8. A tanítás modorában ne kövessük a szakácsnét, vagy majorosnét, ki a libáját tömi; még a galambot se, mely fiókáit szájából éteti; de igenis a kotlót, mely csirkéit mindjárt a magok lábán jártatja s maguktól enni szoktatja". 9. A növelésben az alapeszme a tisztelet és a természetes úton kivívott és elismertetett tekintély. 10. A tanulók közti viszony contubernialis; a tanulók és tanítók közti patriarchalis; ezeké egymásközt aristocratialis.

Ez eszmék „melyek nem egy helyt méltányló, sőt helyeslő figyelemmel találkoztak" — mint maga mondja [1] — így röviden és kifejtés nélkűl nem nyújtanak fogalmat arról a gazdag tartalomról, mely e kereteket mintegy megtölti. Pedig a módszerről szóló három értekezésének az itt felsorolt 8 első pont képezi alapját.[2] A 10. pontot bővebben nem fejtegette. A 9. pontot, melyet a nevelés alapeszméjének és sarkkövének tekint, egy kis czikkben [3] tárgyalja, melyből *A módszerről* keletkezési idejére nézve megtudunk annyit, hogy ekkor már egészen készen volt értekezése, melynek két utolsó része csak ezután jelent meg. Ismerkedjünk meg már e három értekezés vezető gondolataival.

A módszer értelmezésével kezdi. Módszer „jelenti azt az ok-, czél-, és szabályszerű eljárást, melylyel valami tudományos míveletet a legjobban és előnyösben hajthatni végre". Szűkebb értelemben a *tanmódszer* „az a mívelet, hogy bizonyos ismereteknek egy tárgyra vonatkozó sorát egyik egyén a másiknak szellemi birtokába adja". Elveket a módszerre nézve adhat a speculatio és a tapasztalás. Mert a methodus tapasztalati fogalom, de iránytűje a bölcselet, „az ész egyenes és közetlen tudománya". Ennek pedig a módszere lényegesen deductiv. De a deductiv eljárás feltétele az értelmezett dolog lehetsége. E szerint már kérdés, hogy lehetséges eszmét foglal-e magában a módszer fennebb adott értelmezése? Azaz adhat-e egyik egyén a másiknak eszméket? Az eszmetársulás törvénye alapján

[1] Még egy kis elmélkedés az iskola ügye felől. Keresztény Magvető. 1868.
[2] U. o. 222. l.
[3] U. o.

lehetséges, hogy egyik egyén a másikat bizonyos fogalmak birtokába helyezze s ezzel ki van mutatva a fennebb adott értelmezés lehetsége. A fogalom átruházásánál az átadó (tanító) „jeladó, sugalló, vezérlő, ösztönző“ szerepet visz, az átvevő (tanítvány) alakító, testesítő, alkotó, végrehajtó szerepet. Tehát a tanítás fő jellemvonása az, hogy *mesterséges*, a tanulásé az, hogy *természetes*. A tanító főkelléke az *ügyesség*, a tanítványé a *figyelem*, *jó akarat* és *készség*. A tanító és tanítvány s a gazda és földje közötti viszony meglepően hasonló. „Itt is, ott is egyfelől a mesterség, másfelől a természet: a tanító is, mint a gazda, csak magvakat vet el, melyekből a tanítvány elméjében ismeretek teremjenek, mint gabona s más termék a földben; mindkét féle magnak kelni, sarjadzni, gyarapodni, érni és mindezekre elégséges idő kell, míg a kész termés várja az arató sarlóját“. Két tévedést találhatni itt. Némelyek t. i. a mesterségbe, mások a természetbe helyezik minden reményüket. Azokra „intő és elrettentő“ példa a philanthropistáké. E helyett jött egy másik divat, melyben „most fuldoklik a fiatal nemzedék, az hogy hétágú töleséren akószámra tölték a tudományt — helyesebben encyclopaediát — a tanuló fejébe. E javaslatok „az emberi elmét egy nagy szivacsnak képzelik“. Holott „egyedül helyes felfogás szerint egy dialytikus hártyához hasonlíthatni az eszet, minők az állati és növényi szervezet sejthártyái és szövetei, melyek a velök érintkező tápszert nemcsak beszívják, hanem önerejükkel fel is dolgozzák és különféle életnedvek minőségében izzadják ki“.

Az átsajátítás eszméje az idővel való böles gazdálkodás elvére vezet. De ez nem türelmetlenséget jelent, mely sehol sem károsabb, mint a tanításban. A psychologiai processusok ép úgy kivánnak időt, mint a physiologiaiak. A gazdával való hasonlat itt is talál. Ez sem várja, hogy tegnap vetett magja ma már szárba induljon. A tanító is kudarczot vallana, ha a félig fogant eszmékbe próbálná a továbbiakat oltogatni. Az igazi tanrendszer sikeres és üdvös jelszava: *Keveset, jól és lassan!* De a világ az encyclopaedismus útjára indult s jelszava: mindenből valamit. Valóságos „kóstoltató módszer“, mely nem fér meg az alapos és észművelő tanítással. E két követmény: *sokat* és *jól* nem fér össze s a felállított elvnek csak a tárgyak megválogatásával lehet eleget tenni.

A választást elvek kell hogy vezéreljék. A tanításnak czélja van, melyet el kell érni, tehát „a czélt legjobban megközelítő tanulmányokat kell hogy válasszuk“. A tanítás czélja „a tanítvány szellemi tehetségeinek felébresztésében s bizonyos irányban való működ-

tetésében áll". Végczélja „mívelt elmék formálása". „Az igazi míveltséget nem az ismeretek sokasága, hanem korlátolt számú, jól rendezett, ép, egészséges eszmék s a megszerzésökben és ez által szoktatott, élesített és szaporító, érlelő tehetség jellemzi". Ez a fogékonyság az összes szellemi erőknek arányosan és összhangzatosan kifejlett voltában áll". Tehát annak a tanulmánynak kell elsőséget adnunk a másik felett, a mely az elmének több tehetségét veszi igénybe, mint a másik".

Csak ez elv szolgálhat zsinórmértékűl a választásnál s nem a szükség és a haszon, mint a hogy a paedagogiai realizmus, materializmus vagy utilitariamismus állítja; hiszen „a középiskolai tanulmányok között egyetlen egy sincs, melynek a jövendő bárminemű pályáján egyenes hasznát venné a tanuló s minél fogva valamelyikök valóban szükséges volna".

A választásnál első a *nyelv*. E mellett szól a consensus gentium mellett egy argumentum ontologicum. „A nyelvtanítás ugyanis a módszer tökélyeinek a legteljesebb képviselője, azaz az emberi elme minden tehetségeit . . . minden fokozatokon át teljes számmal fejti és gyakorolja". Hát még az irodalmak! „A képzelődés gazdagítását és fegyelmezését, az indulatok katharsisát, az érzelmek bensőítését, az ízlés finomítását, az akarat buzdítását és nemesítését" az irodalom tanulmányozásától várjuk. „Százszor megtámadott s ugyanannyiszor diadaloskodó igazság az, hogy e tekintetben az ó görög és római irodalom versenyzők nélkűl foglalja el az első helyet".

Ezután következik az a tanulmány, „a mely a nyelvtanításban legkevésbé gyakorlott tehetséget fejti"; ez a dedukáló tehetség és a szoros következtetések mestersége, a *mathematikai tudományok*. Harmadik sorban jő a *történelem*, mely csak az emlékező és képzelő tehetséget gyakorolja s végűl a *természeti tanulmányok*. Ezeket sem mint parergont, sem mint előkészítő tanulmányt sikeresen tanítni nem lehet s ész és tehetségfejtő és gyakorló becsük sokkal kevesebb lévén, besorolásuk ártalom nélkül nem történhetik, s így a „gymnasiumi tantervbe béfoglalni nem lehet és nem is kell". Azért legyenek ezek csak facultativ tanulmányok".

Ezekben felelt meg a *keveset* elvére.

Második kérdés ez: *hogyan tanitsunk?* E kérdésre adandó felelet a *jól* és *lassan* elveit fejtegeti. „A tanító" az eszmék kelméit illően és czélszerűen elkészítve a tanítvány eszének, mint psychologiai gépnek átadja s aztán minden további béártás nélkül elhagyja,

hogy önállóan s rendszeresen dolgozza fel eszmévé". De hát mikép készítse el a tanító az eszméket úgy, hogy aztán bízvást átadhassa feldolgoztatás végett a tanítvány gondolkodó gépének? s mennyi eszmét?

Egyszer egyet! Még pedig azokat válasszuk először, „a melyeken legkitűnőbb az önállóság, különlét, függetlenség jegye". A nyelvnél pl. következő eszmeegyének állanak választásra: betűk, szótagok, szavak és mondatok. Már itt a legfüggetlenebb, különváltabb, önállóbb egyén a mondat. Itt kitér a nyelvtanok legismertebb szerkezetének kritikájára. Kühner pl. a latin alaktan első leczkéjében a beszédnek mind a 8 részét tárgyalja s így nem „egyszer egyet", hanem egyszerre 8 eszmét ád át „alapítatlanúl és elkészítetlenűl" a tanulónak. „Struczgyomor és marhabendő kellene ilyes eljárás foganatosítására". Másutt egy §.-ban az igék módjait, személyeit, számait, a 11. §.-ban a főnevek felosztását, a 13. §.-ban a 6 casust és 5 ejtegetést. A mathematikában az egyszeregy elve az *Euklides elemeiben* van legtökéletesebben, legtisztábban megtartva. A Moenik divatos könyveiből hiányzik ez elv, s így az észfejtés". A történelem eszmeegyénei a *tények* olyformán csoportozva, hogy együtt bizonyos egységet, olykor drámai cselekvényt állítsanak elénk s így *egy eseményt* alkotnának. Az időszakokba csoportozott tények eszmeegyénei mindjárt kezdetben ismertnek teszik fel azt, a mit a tanuló csak ezután tanúl meg (hysteron proteron). A physika már iskolázott, megerősödött elmének való. A vegytan átmeneti állapotban van; a régi eszmeegyénei ma már használhatatlanok, az újak még nincsenek tisztába hozva. A természetrajzban az osztályok, jelesen a fajok az eszmeegyének. Ez elv ellen vétenek a tankönyvekben gyakran előforduló, hysteron proteron, ignotum per ignotius nevek alatt ismeretes hibák. Legyenek az eszmék a tanuló elméje érettségéhez szabottak. Tanítsunk egész igazságot úgy, hogy állításainkban se tárgyi, se alaki hiba ne legyen. Ilyen hibák pl. az u. n. „hangoztató módszer"; az a magyarázat, hogy az l, m, n, r azért folyékonyak, mert más betűkkel összeolvadnak; a latinban az accentus és quantitas folytonos összezavarása; az az állítás, hogy a II. declinatióra tartozó szavak us, um, er-ben végződnek, holott az us rag, az er a törzsök vége. Tanítsunk mindent a maga neme és módja szerint, azaz a tanítandó tárgyak vagy képek, fogalmak és ítéletek szerint az ismertetésnek különböző módjaival és eszközeivel. Ezek a szemléltetés és a szóbeszéd; utóbbi módszere a katechetikai. Min-

den fogalmat a maga neme (ősiek, szerzettek) és természete szerint kell elkészíteni. A készítés módjai az analysis, synthesis, inductio és deductio, hasonlítás és különböztetés és a származtató mód.

Ezek az elvek az eszmék *elkészítésére* vonatkoznak. *Rendezésük* elvei a következők: Legyünk fokozatosak. Sohase előlegezzünk (hysteron proteron). Legyünk következetesek. Ismételjünk czélszerűen. Csoportozzunk óvatosan.

Ime a módszerről tartott három akadémiai felolvasásának rövidre vont eszmemenete. Gondolatai fejtegetései közben igen tanulságos kitérésekre vesz magának alkalmat, mi közben hol különböző nevelési irányzatokat, hol az általános tankönyvszerkesztés hibáit bírálgatja. Igy állítja szembe a humanus és utilitarius irányú középiskolát, s míg annak formalis képzését oly szépen fejtegeti, ezzel szemben talán szűkkeblű lesz. Ő a régi classicus gymnasium híve, mely ellen a század közepe óta mind élesebb támadások intéztetnek. A modern kor az élettel közvetlenebb összefüggésben álló tudományt követel az iskolától s nincs elég nyugodtsága arra, hogy a kevésbé realis és anyagilag nem mérlegelhető formai képzést kellőleg megbecsűlje. Az új irány az iskolába viszi a *nemzeti eszmét* és a gyakorlati hasznot is hajtó *természettudományokat*. Ezeknek helyet, időt kell szorítani s ezt csak a classicus tudományoktól veheti. S ezért a míly heves a támadás, ép olyan heves a védelem. Brassai a védők sorában áll. A természettudományok iránt nem eléggé igazságos s elég feltűnő, hogy a nemzeti eszme korszakalkotó feltűnéséről mintha nem venne tudomást, mintha kevésbe vagy semmibe sem venné fontosságát.

Bármily tanuságos lenne ismertetni a tankönyvírás részletes kritikáját, mellőznünk kell most.

Ez elvek szigorú szemmeltartásával alkotta meg tankönyveit, s így pl. *Okszerű vezérében* szigorúan szem előtt tartja az *egyszeregyet* s az egyszerű mondatnak az elemzés és szerkesztés útján lépésről-lépésre való bővülését egészen a körmondatig, melyet más nyelvtanírók nem tárgyalnak nyelvtanaikban. Ez eljárást Felméri[1] igen szépen jellemzi: a tanuló „megtanulja egyesíteni az elemzés és szerkesztés fogásait, még pedig oly szerencsével, hogy a mint e sorok írója saját tapasztalásából mondhatja, a tanuló minden órán, minden leczkén megérzi, hogy a könyvből valami újat és olyat tanult, a

[1] A magyar tanférfiak Nesztora. Magyar Paedagogiai Szemle. 1887.

mi régi ismereteihez nem esetlegesen illeszkedik, hanem velök szerves módon egybeolvad". A 2. kiadás megjelenésekor Felméri ezeket írja:[1] „Valóban Br. belevitte e művébe szelleme kritikai erejének, tanúltságának és tapasztalata gazdag tárházának a színét, javát. Más országban egy ily kimagasló értekezés-sorozat néhány év alatt is több rendbeli kiadást érhetett volna". „A *hogyan tanítsunk* kérdésre feleletűl oly elveket állít fel, melyek a világ bármely paedagogusának becsűletére válnának".[2] Tankönyveiben „minden lapon megtaláljuk a szoros következetességet, a soha nem botló igazságot, a tudás vágyát, mindig ingerlő fokozatosságot s az észfejtő és világos rendezetet: a tankönyvírás oly erényeit, melyek így egy csoportban bármely nemzet tankönyvírói közt előkelő helyet biztosítanának Brassainak".[3]

Ezek alapján nevezi Felméri Brassait hazánk *első methodologusának*, mert nincs paedagogusaink között senki, ki a módszer kérdésének tanulmányozását annyira élete feladatává tette volna, mint ő. Brassai ismerte nemcsak a philosophiai elveket, melyek a módszer kérdésében tanácsadó szerepet visznek, hanem ismerte a gyermeki lélek fejlődő, bontakozó ismerő tehetségeinek határait, korlátait is. És ismerte, még pedig alaposan autodidaksis és tanítás útján, a tanítandó tárgyak mindenikét. Meg voltak tehát benne mindazok a kellékek, melyek a módszer kérdéséhez hozzászólásra feljogosítanak. Felméri e fontos kellékek közűl nem emeli ki eléggé a lélektanit. Mi ezt Brassainál annyira fontosnak tartjuk, hogy módszerét e tekintetből egyenesen *lélektaninak* merjük nevezni. *A kereset, jól és lassan* három főelvének folytonos és szakadatlan hangsúlyozását úgy az elméletben, mint tankönyvírói gyakorlatában e lélektani alap nélkül nem érthetjük. A *kereset* elve abban a másikban csúcsosodik ki, hogy *egyszer egyet*. Ez pedig a tudatnak azon a természetén alapszik, hogy egyszerre csak egy képzet lehet a tudat látáskörében, a többiek a tudat küszöbén alúl maradnak. Miként a szem egyszerre csak egy tárgyat lát a kellő világossággal s a többieket csak homályosan és körvonalaiban, úgy a tudat is. Csak azok a képzetek vannak tisztán és világosan a tudatban, a melyek épen a középpontjába esnek. A tudatnak ezt a természetét a *tudat szűké-*

[1] Erdélyi Múzeum. 1892. 489—491. l.
[2] A magyar tanférfiak Nesztora. M. Paedag. Sz. 1887.
[3] Erdélyi Múzeum. 1892.

nek (Enge des Bewusstseins), vagy *Groos*[1] találó szavaival a tudat *monarchikus berendezettségének* nevezhetjük. Ha igaz ez a felnőtt ember iskolázott felfogó tehetségéről, mennyivel inkább igaz a gyermekiről, a mely a bontakozás, sarjadzás, fejlődés nagy kíméletet és figyelmet igénylő állapotában van. A mai utilitarius nevelési irányzat, vagy a mint Brassai nevezi, „kóstoltató módszer", didaktikai materialismus, encylopaedismus egyenesen lélektani képtelenséget követ el, midőn ez elv ellen cselekszik. Ép úgy az e szellemben író tankönyvírók, kik egyszerre több eszmét, vagy képzetet adnak át a tanítványnak elsajátításra. Ily lélektani botlás az is, hogy az ex omnibus aliquid elve mellett a realis tanulmányok növekvő térfoglalása következtében a tanulónak nem engedünk elég időt arra, hogy az ujonnan fogant képzetek in succum et sangvinem, húsává, vérévé váljanak. Hogy minő eredményeket várhatunk, ha félig fogant képzetekbe újakat próbálunk oltogatni, azt a földmívelésből és kertészetből vett kiválóan találó hasonlat elég világosan mutatja. Ez a lélektani tapasztalat indokolja tehát a *lassan* elvét. Új eszmék csak megerősödött s mivoltukban és lényegükben kialakúlt és világosan felfogott képzetekhez fűződhetnek, de a fogamzáshoz és megerősödéshez idő kell. Ezt tanuljuk az associationak a szellemi élet egész világára kiterjedő fontos elvéből. Azok az elvek, melyeket Brassai a *jól* érdekében az eszmék elkészítésére és rendezésére ad, mind a lélektani associatión alapúlnak, a melyen egész lelki világunk felépűl s melynek fontosságát, aesthetikai tekintetben is, közöttünk ő hirdette először.

Ez az ő módszertani három főelvének: *keveset, jól és lassan* lélektani magyarázata. Azok a czikkei is, melyekben módszere megjelenése után a középiskolai oktatás kérdéseivel foglalkozik, részben alkalmazásai, részben magyarázata ez elveknek. Már franczia nyelvtana megjelenése után azt írja könyvéről, mely azonban mindenik nyelvtanára talál: „Olyan nyelvtan, mint az *Ingyen tanító,* csak egy van a maga nemében, *miután módszere kirekesztő sajátom.* Összeállítása több készűletbe, fáradságba, bajba, utánjárásba és időbe is kerűlt, mintsem utánzásától tarthatnék egyhamar".[2] A nyelvtanítás ez ismertetett módszere érdekében küzd később is Salamon Ferencz (Középoktatásunk reformja. 1873.) ellen;[3] míg egy másik czikké-

[1] Einleitung in die Aesthetik. Giessen. 1892.
[2] Halljunk szót! (A franczia nyelvtanok ügyében.)
[3] Középiskoláink ügye. Budapesti Szemle. 1874.

ben[1] azon törekvések ellen kel ki, melyek a régi classicus iskolába a paedagogiai positivismus tanait igyekeznek bevinni (Bokor József, A középiskola eszménye. 1874.) s az iskolát ily módon akarják a kor tudományos mozgalmaihoz közelebbi viszonyba helyezni. A classicus iskola és módszere érdekében szólal fel rectori beszédjében is,[2] melyben a középiskola czélját, a formalis képzést hangsúlyozva, állítja, hogy nem a tudomány tömése és tölesérezése az iskola czélja s nem az ismeretek terjedelmes és mély voltával mérjük meg, hogy elérte-e czélját az iskola, hanem a tanulók tanulékonyságával, könnyen eligazodó, nyomon járó elméjével, helyes, egészséges ítéletével. A nyelvek a módszer minden elvének legtökéletesebb képviselői. De látja a classicus nyelvek tanításának sikertelenségét. Ha e sikertelenség oka a tanulóknak a nyelvek iránti ellenszenve volna, elállana azok *kötelező* tanításától is; de helyökbe nem a természettudományokat, hanem a modern nyelveket ajánlja, melyektől jó módszer és jó tanító mellett épen azt az eredményt várja, mint a classicus nyelvektől. De mégis megjegyzi a görög ellen megindult hadjárat alatt: „Ha a görögöt kiküszöbölik, halálharangja kong vele a humanismusnak. Mert egyetlen egy érv sincs a görög ellen, melyet a cultura jelen viszonyai között változatlanúl ne lehessen alkalmazni a latinra". Minthogy a realiák mind előbbre nyomúló térfoglalását látja a classicus nyelvek hátrányára, még inkább van oka módszerét ajánlani. „Én tanítva és tanulva a grammatika terén, bátran mondhatom, minden módszert átpróbáltam és elméleti átvizsgálásukra is egy élet hosszát fordítottam. Ha hát tanulmányaim következtében s eredményéűl állítottam össze *egy a többiek mindnyájától különböző módszert* és egy pár modern nyelvre alkalmazva kipróbáltam és sikerességéről lelkiismeretesen meggyőződtem, önhittség gyanúja nélkül állíthatom, hogy az a módszer a classicus nyelvek terén is sikert aratna s a feljebb jelölt követelményeknek eleget tenne". S miként Lessing Voltaire-nek, ő is fogadást ajánl a nyelvtanároknak: „Fogadok a classicus nyelvek bármelyik tanárával, a ki a keztyűt felvenné, hogy én, akár egy, akár egy csoport ifjat, a kik egy szót sem tudnak latinúl vagy görögűl, az én módszeremmel a két nyelv közűl valamelyikben félév alatt annyira viszek — hetenként egyenlő számú órákat véve — a mennyire ő bevett grammatikákkal, Kühner-

[1] Még egyszer a középiskola ügye. Budapesti Szemle. 1875.
[2] A classicus nyelvek tanításáról. Budapesti Szemle 1876.

Szepessyt sem véve ki, egy év alatt". Vajjon felvette-e valaki a keztyűt vele, nem tudjuk; de vállalkozása sikeréről alig lehet kétségünk.

Még rectori programm-beszédjéről [1] kell megemlékeznünk, melyben egy akadémiai felolvasással szemben kikelt az ellen a felfogás ellen, hogy az egyetemi tanár necsak maga törekedjék *új* dologra a tudományban, hanem hallgatóit is új dolgokra vezesse. Ez a követelés — szerinte — felesleges, jogtalan és képtelen. S épen ezért nevestől-testestől kiküszöbölve szeretné látni a *pályadíjakat* is. S már itt a mellett nyilatkozott, hogy a *nők előtt is megnyissák az egyetemet,* a mi csak 1896-ban történt meg s már itt, legelőször ő, útalt arra, hogy az egyetemnek nincs theologiai kara, a mely hiányon a legutóbbi évek törekvései némileg segítettek már. [2]

[1] Acta reg. scient. Universitatis Claudiopolitanae anni 1879—80. Fasciculus I. Kolozsvárt, 1880. 49—87. l.

[2] Márky, A kolozsvári m. kir. Ferencz-József tud.-egyetem története és statistikája. Kolozsvár, 1896. 56 l.

DR. GÁL KELEMEN.

Koronka József élete.

(Második közlemény.)

Gymnasiumunk anyagi ügye is a régihez képest fellendült alatta. Gymnasiumunknál pénztár szerveztetett s intézetünk számára alapitványok tétettek, u. m. a Koncz János alapitvány 1853-ban, Sándor Józsefné Finta Rákhel 500 mfrt alapitványa 1833-ban, ifj. Demeter János alapitványa 1835-ben, Augusztinovich Sámuelé 1846-ban, Gaal Ábel-alap 1856-ban, Ágoston István alapitványa 1857-ben, Szentiványi György és neje 200 frtos alapitványa 1860-ban.

Helyén való itt megemlékeznünk Koronka Józsefnek az ifju Demeter János hagyománya ügyében, a hagyományozó végrendeletének apja által történt megsemmisitése miatt felmerült perben folytatott küzdelméről, annál inkább, mert némelyek e perben az ő részéről egyházi főhatóságunkat megillető előzetes értesités nélkül való eljárásában gymnasiumunkkal szemben rossz akaratot, maga iránt pedig önzést láttak. Nagy alakunkat pedig ily váddal terheltetni engednünk nem szabad.

Ez alapítványnak hosszas, bonyodalmas története van. Itt csak azt említjük fel, hogy a hagyományozó atyja, id. Demeter János, a megsemmisített végrendelet helyett 1847-ben más végrendeletet csinált és ebben a mindkét rendű végrendeleti végrehajtónak, Rácz Gergelynek, gymnasiumunk és a muzsnai ekklézsia nagyfokú károsodását okozó intrikájára helyet adott Péterfi László utódai részéről egy kétes jogu követelésnek, azzal, hogy a végrendeletbe felvette néhai fiának, ifj. Demeter Jánosnak egy régebbi 3422 Rfrtra menő kétes tartozását, mely összeggel gr. Degenfeld Miksánénak, gr. Teleky Annának lett volna adósa, ki aztán feljogositotta volna Péterfi László enyedi tanárt a nevezett összegnek a számára való felhajtásal annak fejében, hogy jóval azelőtt a grófné gyermekeinek nevelője volt. Erre Péterfinek semmi irása sem volt a kezében. Utódai tehát a törvény előtt jogos követeléssel csak a nevezett összegnek id. Demeter János által fia tartozása fedezésére a végrendeletbe történt felvétele után léphettek fel. Fel is léptek. Fellépésük végeredménye aztán az lett, hogy az ily formán peressé vált hagyatékból az 1857-ben hozott törvényszéki határozat a 3422 Rfrtot Péterfi László utódai számára megfizetni rendelte. Azonban a törvényszék rendelete nem hajtatott végre, mi miatt aztán a birtok olcsó árban elárvereztetett. A pert a felperesekkel szemben Koronka József egy-

maga és maga fejére, egyházi főhatóságunk tudta nélkül folytatta. Ez volt egyedüli hibája, miért az 1859-ben Kolozsváron tartott zsinati főtanács 23. sz. alatti határozatában szemére is lobbantotta, hogy a hagyományról annak idejében a végrendelet felküldése mellett, a Péterfi László jogutódai követeléséről, ez irányban hozott terhelő itéletekről, a kedvezőtlen kimenetelről, az executio megkezdéséről miért nem értesitette s a kereset védelmét önfejétől miért fogadta el. Eljárásában a főtanács téves mulasztásokat, vétségeket lát, de mindezeket nem szándékos rossz akaratból, hanem a törvénykezés körüli járatlanságból származtatja és erre való tekintettel, meg a nevelés körül szerzett csoportos érdemeire, nem vonja felelősségre.

Szóljunk mi is. Tévedni emberi dolog. Ez megtörténhetett Koronka Józseffel is, de tőlünk, valamint annak idejében consistoriumunktól is távol állott és távol áll az a gondolat, hogy Koronka Józsefnek, kit egész férfi kora 50 éves hű szolgálata alatt mindig egyházunk iránt való szeretete, gymnasiumunk felvirágzásának óhaja, erre való törekvése vezetett, e hagyatéknál való fáradságos, küzdelmes tetteiből gymnasiumunk anyagi megröviditését czélzó önzést, haszonlesést olvasnánk ki. Ezt nem tehetjük, ez ellen tiltakoznak ez ügyben önmaga részéről minden szükséges alkalommal való határozott fellépései. Ifj. Demeter János végrendeletének eredetében, vagy másolatban való kiadását kérte. Nem kapta ki. A gymnasium nevében tanukkal együtt megpecsételte. Bizott az atya részéről fia emlékének, végakaratának, kegyeletének tiszteletben tartásában s törvény tiszteletében. Ez okból maradt kellő biztositék nyujtása után a végrendelet id. Demeter János kezében. A második gyermekkorát élő apát a 3422 Rfrt tartozás elismerésére biró Rácz Gergelyt törvény elé akarja állitani. Elmaradt, mert nem tulajdonitott ennek később a hagyatékra zuduló oly nagy foku megcsorbitó erőt. Később az önbiráskodó Rácz Gergelyt törvény elé állitja. A hagyaték ügyében fáradságos pert folytat, helyt áll mindig. A károsodás Rácz Gergely intrikájának következménye. Nem tehető fel, hogy valaki annyi kellemetlenséget, fáradságot hosszu időn át csak ugy önzésből, kétszinüségből folytasson, Koronka Józsefről éppen nem. Folytatta teljes jóhiszeműséggel a gymnasiumért. Egyedül egyházi főhatóságával szemben ez ügyben való mulasztása alól nem menthetjük fel, az alól t. i. hogy a hagyományról és az ezért inditott perről nem értesitette az Egyh. Képviselő Tanácsot, pedig idejében való értesités esetén az árverezésnek elejét lehetett volna venni. E mulasztása maga magában és öcscse, Koronka László, főkormányszéki tanácsos nagyfoku törvényismerőben helyezett bizalmából magyarázható meg, kivel e hagyatékért folytatott perben folyvást levelezett, annak utasitásait, szakvéleményeit kikérte, gondolkozó fő volt, bizonyos fokig szeretett maga lábán járni, azonban egyházi főhatóságával szemben engedetlenséggel nem vádolható.

Itt van helye szembe szállnunk a mások jellemében piszkálkodni szeretők azon rágalmával is, hogy Koronka Józsefen mult

volna el, hogy annak idején a ma Papp János-féle belsőség gymnasiumunk számára meg nem vétetett. Elmult volna pedig oly módon, hogy ő némi jutalomért ez ügyben szemet hunyt volna. E téves, nagyfoku rágalommal határos hiedelem valótlansága teljesen kitünik Kaali Nagy Elek, egyházunk akkori főgondnoka által hozzá intézett leveleiből, melyekben mint ártatlan óhaj jut kifejezésre nevezett birtok megvétele. Ez ügy egyházi főhatóságunk előtt tényleges tanácskozás tárgyát nem is képezte, jegyzőkönyvre sem vétetett. Megvásárolása nem rajta mult el, hanem egyházunk akkori nagyfoku szegénységén. E kérdés feletti levelezés is fényesen bizonyitja Nagy Elek és Koronka József igaz lelkesedését egyházunk iránt. Nagy Elek tudakozódik Koronka Józseftől a megvehetési módozatok felől, több helyen világosan kifejezi: az egyháznak pénze nincs, a birtok megvehetése csak kölcsönpénzből történhetnék. Főgondnok kérte Koronka Józsefet, tudjon ki ez ügyben minden szükséges tényállást, tegyen ajánlatot esetleges vásár esetén a birtok kezelését illetőleg, a becsülevelet is kikéri. Koronka József mindezekben pontosan eljárt, a kért tájékoztatást megadta.

E két ügyben mindezeket intézetünk bölcs Nestora szent emlékétől még a legkisebb gyanu árnyékának távol tartása kedvéért is elmondani szent kötelességünk volt.

Ünnepelt nagy alakunk gymnasiumunknál való nagyfoku elfoglaltsága mellett az irodalmi téren is működött. Nyomára jöhetésem szerint számos értekezése, elbeszélése jelent meg a „Nemzeti Társalkodó"-ban, Hon és Külföld"-ben és „Természetbarát"-ban. A Nemzeti Társalkodóban megjelent czikkei: „A szabadság fája", a franczia forradalom idejéből, 1834. II. félév 84—89 ll. „Politikai utopismus" 113—126 és 129—136 ll. N. N.-nek egy levele a maga barátjához, a franczia revolutio idejében: „Az egyenlőségről" 314—320 és 323—329 ll. „Egy atya és annak három speculans fiai" 339—352 ll. 1835. I. félesztendő 169—174 ll.: „Fontos következések kicsiny okokból". 1-ben: Hogy származott concordiae res parvae crescunt. 2-or: Hogy származott az egyesült belgáknak koldus nevezete. 1. Választott halál. 2. Tapasztalati mondások. 3. Reflexio. 4. Jupiter megtudja, a mit nem akar megtudni. 5. Nemesités megvetése, 174—176 ll. Egyvelegek. II. félesztendő 252—254 ll. „Nemes jóltevőségi anatocismus". 1836. I. félesztendő 305—311 ll. „Mentségi czédulák". 1837. I. féleszt. 194—198 ll. „Utazás a régi Európa romjai felett 2836-ik évben". 265—270, 273—278, 300—304 ll. „Holmi gondolatok (Sylvester napján)". II. féleszt. 401—410 ll. „Általános elmélkedések a takarékpénztárakról". 1840. I. féleszt. 17—20, 25—28 ll. „A történet országa" (Egy álomlátási képletben) 113—116 és 124—127 ll. A Hon és Külföld cz. lapban közölt czikkei pedig ezek: „Róbert Károly magyar király akadályos kormányra lépése, buzgósága és fogadástétele", 1844. I. féleszt. 57—59, 62—63 ll. „A southamptoni clubb" (vagy Az önhaszoni érdek által megválasztott szónok) 121—122 ll. „A zsidókról valami" (politikai nézetben

és iránylatban) 123—124 ll. „III. Henrik német császár Magyarországon vagy a pozenburgi veszedelem“ (magyar történeti vázolat) 125—128 ll. „Paraszt pálinkaivása Északoroszországban“ 177—179 ll. „Az egész föld népessége egy pontra szoritva“ 179 l. „Nevezetes szövetkezés Angliában az ország alkotmány fentartására“ 1895. I. féleszt. 130—132, 133—136 ll. A Természetbarát 1847. II. félév, 496—500 és 594—598 ll. megjelent értekezése: „Nézetek az időjárási tudomány mezején“.

Több beszéde közül kettőt Sándor János, kereszturi gymnasiumunk igazgatója tett közzé e folyóiratban, u. m. a) Felügyelő gondnoki beiktató beszéd 1845 szept. 11-én, b) Tanári beiktató beszéd 1857 szept. 6-án. Az megjelent a „Keresztény Magvető“ XXVII. k. 292—294 l., ez a XXIX. k. 38—42 l.

Koronka József írói működéséről Székely Sándor is megemlékezik „Unitárius vallás története“ 191. lapján, hol a honi költészet és magyar nyelvészet tárgyalásánál emliti fel. Emlitést tesz továbbá róla Fogarasi János a „Nemzeti Társalkodó“ 1836. II. kötet 257—264, 271—276, 287—295. lapjain megjelent „Utazás a Nagy-Küküllő mellett“ cz. czikkében, melyben Sz.-Keresztúrt Londonhoz hasonlítja, elmondja a kettő közti hasonlóságot s végén igy szól: „Londonban több főbb nevelői intézet van, itt pedig egy unitárium gymnasium virágzik egy a haza előtt Társalkodónkban megjelent munkáiról ismeretes derék professor, a szép lelkü Koronka Józef alatt“.

A templomi énekköltészet terén is működött. „Dicséret a Teremtőnek“ kezdetü éneket ő irta. Olvasható az Unitárius énekeskönyv 1865. évi kiadás 49. lapján. Kéziratban is több templomi és halotti ének maradt fenn tőle. Ez utóbbiak közt egy terjedelmesebb Körmöczi János temetési tiszteletére iratott. E kézirati maradványok Sándor János gymn. igazgató kéziratgyüjteményében találhatók meg.

Kéziratban maradtak fenn tőle még predicatiók is, továbbá Sándor Mózesnek keresztúri gymnasiumunkhoz 1862-ben történt beiktatásakor mondott beiktató beszéde, a Nemzeti Társalkodó számára a „Szokásokról“ irt czikke stb.

Irálya tömör, világos, tele van életbölcseséggel, találó s az erkölcsiség fejlesztését czélzó hasonlatokkal, erkölcsi mondásokkal, igazságokkal. Politikai Utopismusában és az Egyenlőségről irt czikkeiben az ő politikai elvei vannak letéve. Köztük ilyenek: „Az egyéni akarat alárendelendő a közakaratnak a közjóért. Így jön létre a társasági, a politikai állapot“. Szól a constitutiokról, hangoztatja azok tartósságát, azokat átalakitani, módositani lehet, de az egészet felforgatni nem szabad. Saját szavai: „Átok és megutálás mindennek, a kinek csak eszébe is jőne az egészet feldöjteni, vagy szélylyel bontani“. Rendithetetlen elvei a törvény és a trón iránti tiszteletet: „Egy keresztény sohasem felejti el, hogy az Isten rendelte a királyokat és hogy a fejedelmek az ő igazságának kiszolgáltatói. A keresztény politikai utopismusba (tulzásba) ne elegyedjék, mely minden haszon nélkül sok fejet megzavart s azután szédelgővé tett

és végre egy veszett örvénybe buktatott". Helyes álláspont szerinte, „ha a világ dolgait menni engedjük úgy, a miként a mennek, a nélkül, hogy azokat vagy diesérnők, vagy gyaláznók." „Az emberi léleknek és szivnek megtévedései között egy sines, mely a maga elveiben a kereszténységgel minden tekintetben összeillethetetlenebb volna, mint a politikai utopismus." A szabadságban mértéktartást kér. „A mely nemzet a maga szabadsága korlátozásáért zúg, teprenkedik — úgy képzeli — mint amaz embert, a ki azért panaszkodnék, hogy az ő házán miért van ablak. A szabadsággal jól élni tudni derék nemzeti okosság, az azzali élést el nem találhatni nagy boldogtalanság."

Politikai nézeteiben van bizonyos foku megkötöttség, a multakhoz való ragaszkodás, bizonyos conservativ felfogás, de politikai esökönyösséggel nem vádolhatjuk. Elveit, meggyőződését, kivált ha vannak köztük magasztosak és szépek, boldogitók is, mindenkinek tisztelni tartozunk. Egyházi életünkben oly nagy alakét, minő a Koronka Józsefé, bizonynyal igen, különben is a lassu és fokozatos haladásnak barátja volt. Fényesen igazolja az unio alkalmából fia, Koronka Mátyás által emlékezetben fentartott ezen verstöredéke:

„Hi a testvér, figyelj Erdély,
Hivásától semmit se félj,
Kebelébe kiván venni,
S nem rab járom alá tenni.
Azt hogy eddig te rab voltál tagadom,
Honomnak e rusnya nevét tagadom.
A kis folyam a nagyobba,
Ha eljuthat ide s tova,
Nagy nemzeti hajót elbir,
Szárnyal felettük a jó hir,
Mely őket a nagy nemzetek sorába
Bejegyzendi, ezt óhajtjuk valóban.

Koronka József vallásos buzgóságából, tevékenységéből juttatott a sz.-keresztúri unitárius ekklézsiának is. Példa rá a következő eset: az 1817-ben épülő félben levő torony további épitése az akkori inség miatt megakadt s ő igy szólt az akkor pap nélkül levő ekklézsia hiveihez: „Keresztúriak, a jövő esztendei kepének szalmáját adjátok nekem s én egy évig a tanárság mellett papotok leszek és a buzát s a többi jövedelmet forditsátok a torony épitésére." Ajánlatát a hivek örömmel fogadták s ő igéretét be is váltotta.

Keresztúri gymnasiumunkért s általában egész egyházunkért való lelkesedését, erős unitárius érzetét fényesen igazolja beláthatatlan soru tettein kivül még a következő körülmény is: Apósa, Mosoczy János, az 50-es években a csekély jövedelmü igazgató-tanári állásnál egy jövedelmezőbb bányatiszti állást akart keresni neki Magyarországon. Ez irányban a lépéseket meg is tette. De ő apósa szivességét e szavakkal utasitotta vissza: „Férfi korom nagy részét a keresztúri gymnasiumnál már eltöltöttem, itt fogok maradni ezután is végig. A hogy eddig megéltem, ezután is megélek. Az unitáriusok kevesen vannak, emberre van szükségük, halálomig őket szolgálom."

Hosszas sikeres szolgálatának elismerése és a méltányolni akarása volt egyházunk ügyei intézésében kiváló szerepet vivő Kaali Nagy Elek főgondnok és Mikó Lőrincz tanár azon törekvése, melynél fogva Székely Sándornak 1852-ben történt halála után Koronka Józsefet püspöknek akarták választatni. Öcsesét, Koronka Lászlót, kérik fel hozzá intézett leveleikben, hogy birja rá bátyját a püspökségre való fellépésre, mint olyan férfit, kiben tapintattal párosult főt nyernének. Koronka József ez egyházi főállásra nem vállalkozott, pedig megválasztatása fellépése esetén nevezett irányadó férfiak leveleiből merithető tájékozódás szerint bizonynyal sikerült volna. A német kormány azonban miként mással, úgy vele sem engedte volna meg ez időben egyházunkban a püspöki állás betöltését, a mely 1852—1860-ig, egyházi önkormányzatunk visszanyeréséig, betöltetlen maradt.

50 éves szolgálata alatt szakadatlan munkássága tere gymnasiumunk, unitárius egyházunk volt, e mellett azonban meghozta polgári kötelességét Székely-Keresztur városával szemben is. 1850—1852-ben a három részből egyesitett, később ismét szétszakadt, ma megint egységes város nagyközségnek pénztárosa volt.

Mély tisztelet, kegyelet, hála illeti emlékét a város részéről annak érdekében a sóskút és a sósvizi erdő felett ezeknek birhatásáért a fiatfalviakkal folytatott terhes és hosszadalmas perben kifejtett tetteiért is. Érdeme van benne neki, hogy e helyeknek Székely-Keresztur mai birtokában van.

Koronka József élete, szive 47 éven keresztül nemeslelkü neje Mosoczy Klárájéval össze volt forrva. A jó férj igaz neje gyöngédségéből, szelidségéből, forró szeretetéből küzdelmei között erőt, kitartást meritett. A gyöngéd női kezek a komoly munkától elkomorult arcz redőit mindannyiszor elsimitották. 47 évi együttlétükben oly igazán osztoztak örömben, bánatban, az élet terheiben, gondjaiban. A férj 50 éven át atyja, derék neje 47 éven keresztül édes anyja volt az ifjuságnak, a szegény, a beteg tanuló ifjakat városunkon hosszu időn át gyógyszertár és orvos nem létében édes anyai hüséggel, meleg szeretettel ápolta, gyógyitotta, fájdalmaikat buzditó szavaival enyhitette.

Derék férj és derék feleség, ti, kik egyek voltatok gymnasiumunk iránt való szeretetben, annak felvirágoztatására való törekvésekben, hálaünnepélyünken is osztozzatok hálánkban, kegyeletünkben.

Koronka József felett is az évek száma megsokasodott, 50 évi igazgatósága alatt kifejtett szakadatlan munkássága megviselte, a komoly, megfeszitett munkásságszülte betegsége megtörte. 1863. jul. elején lemondott igazgató-tanári állásáról s ugyanazon év augusztus hó 16-án meghalt. A jó férjét a halálba buzgó neje 19 évi özvegység után 1882. nov. 20-án követte. Intézetünk e nagy jóltevői felett sirhantok emelkedtek. A tanitványok tisztelete, hálája, kegyelete, emlékezete sirjaikba is elkisérte, s Koronka Józsefet sirjá-

nál ezután is felkereste s közadakozásból pihenése helyén, a keresztúri temetőben, egy díszes sírkövet emelt. De 100 éves multu gymnasiumunk igazgató-tanári székét félszázadon keresztül derekasan betöltő, tetteiben megdicsőült Koronka József emléke él még ma is bennünk, utódaiban, e gymnasium tanárkarában, annak ifjuságában. Tanuja az ő emlékére rendezett e hályaünnepélyünk. Nagyok és csodálatosok az Istennek munkái és beláthatatlanok az ő utai. Ez előtt 35 évvel 1863 május 13-án tartatott gymnasiumunkban az első hálaünnepély jóltevőink emlékére. A megnyitó és bezáró beszédet azon Koronka József tartotta. És ime, ma hálaünnepélyünk az ő emlékének van szentelve.

Boldog emlékezetü nagy férfiu, megdicsőült szellem, te, ki nem anyagiakkal áldoztál gymnasiumunknak, hanem nagy szellemi tőkédet bocsátottad annak rendelkezésére, szellemeddel jelenj meg közöttünk, lásd e díszes ünneplő közönséget, a kegyelet, a hála hangján feléd forduló ifjuságot, ez intézet tanárait. Vedd e neked szentelt hálaünnepélyt szellemi tőkédért kamatba, 50 éves hüséges szolgálatodért jutalmul. Oh jöjj szállj le hozzánk szellemeddel, te, ki gymnasiumunkba jöttödkor a Muzsák roskatag viskójára találtál és magad után igazgatóságod alatt épült szilárd kőépületet hagytál, te, a kinek nevéhez gymnasiumunk életében annyi nemes tett füződik, te, a ki oly nehéz körülmények, intézetünk szegénysége, a tanügy hiányossága között, hazánk gyászos korszakában híven, becsülettel megálltad a sarat, te, a ki faggyu-gyertyák, halványan pislogó mécsek világánál, papirból, üvegből, fából úgy a hogy összetákolt sokszakaszu ablakokon beszűrődött világosság és *ósdi* cserépkályhák mellett, rozoga butorok közt hazánknak, egyházunknak oly sok derék embert neveltél, menten a mai modern világ hóbortjaitól. Oh megjöttél, látunk, látjuk a munkától, szenvedésektől sápadt arczodat, meggörbült alakodat. Légy üdvözölve általunk itt e teremben jelen levő, téged ábrázoló képedben. Maradj köztünk még egy pár perczre csak. Nézz szét intézetünkben, most 35 év után. Nézd, hosszas, fáradtságos munkád nem veszett kárba. Intézetünkben nagyszámu ifjuság tanul, 9 tagból álló tantestülete, 7 tagból álló tanárkara van, az igazgatói székben érdemes utód ül. Intézetünk a korral fejlődik, helyisége megnagyobbittatott, tanügye haladt, felszerelése javult. A gyertyákat, mécseket, kandallókat, lámpák, fütők, a sötét ablakokat világosak váltották fel. Az elnyomatás napjai eltüntek. Hitünket szabadon hirdetjük. Az állam részéről elnyomatásban nem, sőt segélyben részesülünk, ha parányi mértékben is. Nézz, kutass, vizsgálódjál, győződjél meg tenmagad, nyomdokaidban haladni igyekszünk, még most is meglevő nagyszámú hiányokkal szembeszállva előre törünk, azokat elenyésztetni igyekszünk.

És halld nemes tanárkar, nemes ifjuság, hálaünnepélyünken szellemében megjelent Koronka József mit mond tinektek: előttetek áll unitárius vallásközönségünknek egy oszlopa, a székelységnek egy közös gyermeke, a sz.-keresztúri unitárius gymnasium. Ez oszlopon

én 50 évig dolgoztam, csiszoltam, faragtam, azt minél diszesebbé akartam tenni. Egyházi főhatóságom a székelység e közös gyermeke nevelésével, ápolásával engem bizott volt meg, én e gyermeket tőlem kitelhetőleg ápoltam és neveltem is. Én e munkát sokáig egyedül végeztem, később nehányan segitségemre jöttek. Az oszlop vésőm alatt domborodni, a gyermek gondozásom alatt serdülni, izmosodni kezdett. Munkámat nem végezhettem be, a végzet magához szólitott. Nyomdokaimban most ti vagytok, nem egyedül, nem ketten s hárman, hanem többen. A kor, a szellem más. Ez oszlopon vállvetett munkával dolgozzatok, emeljétek, fejlesszétek, tegyétek nagygyá, hatalmassá, hogy álljon magasan, hatalmasan a székelység előtt, mutassa az utat, világitson, hintse, szórja szét a tudomány magvait, a szellemi világosságot, szolgálja annak szellemi szükségletét, hogy el ne tévelyedjék. Legyen a székelységnek diszére, ékességére és az Uristennek dicsőségére. A jóságos Isten e munkátokban segitsen meg.

Nemes ifjuság, most hozzátok szól ünnepeltünk szelleme e szavakban: Nektek ez intézet anyátok, ez nyujtja nektek a szellemi táplálékot, miként édes anya gyermekének. Anyátokat megbecsüljétek, iránta jók, hűségesek legyetek. Jómagaviseletetekkel, szorgalmatokkal igyekezzetek annak örömet szerezni, annak diszére válni. S majd ha ez intézet, ez édes anyátok serdültebb korotokban szellemi táplálékot nektek tovább nem adhat, minélfogva tőle meg kell válnotok, ez édes anyáról soha meg ne feledkezzetek, iránta mindig hálások legyetek!

Tőletek pedig, nemes közönség, a köztünk időző nemes szellem intézetünk, gymnasiumunk iránti jóindulatotokat továbbra is kéri.

Az idő előre haladt, dicső szellem, te tőlünk már távozni készülsz. Elmész, itt hagysz. Halld végbucsuképpen életedben való hű szolgálatodért s hálaünnepélyünken szellemi alakban elmondott jó tanácsaidért mit rebegnek ajkaink: Koronka József, gymnasiumunknak 50 éven át hű igazgató-tanára, köszönjük e gymnasiumnál annyi időn át tett szolgálatodat s már szépen kamatozott szellemi tőkédet. Hálaképpen tetteid emléke emlékezetünkben van s ott lesz mindig. Emlékezetben hagyjuk azt utódainknak is. A tisztelet, a kegyelet, a hála szózata zengeni fog rólad ezután is s itt a te szellemednek képben megtestesitett alakja előtt mi tanárok és tanulók egyaránt szent fogadást teszünk, hogy tanácsaidnak hűséges követői leszünk. Az oszlopon teljes szivvel dolgozunk. A feserdült gyermek ápolását abban nem hagyjuk!

Munkásságunkban, egyházunk, gymnasiumunk iránti szeretetünkben, tetteinkben, erkölcsökben, jellemben, takarékosságban, egyszerüségben, józan mértékletességben te lész példányképünk. Szándékunk kivitelére, szent elhatározásunk teljesedésbe menésére a jóságos Isten segedelmét kérjük.

PAP MÓZES.

Egyháztörténelmi adatok.

CXXXVI.

Kornis György levelei anyjához, Bethlen Krisztinához.

1588. febr. 24.

1.

Éltemig való szolgálatomat ajánlom Kgldnek mint szerelmes asszonyomnak, anyámnak. Kivánok Istentől ő felségétől Kgteknek mind urammal ő kegyelmével egyetemben hosszú és boldog életet megadatni, melyet engedjön ő felsége. Nem tudok Kgnek mit irni egyebet, hanem Istennek kegyelmességéből most jó egészségben vagyok, noha ennek előtte egy holnappal elég beteges voltam az szokatlan ég és étel, ital miá. Tanuságomban is Istennek hála ninesen még most fogyatkozásom, mert erőlködöm azon, hogy sem tudományomban mindennél alább való ne legyek sem erkölesömben meg ne mutáltassam, hogy az én stemmámtul degenerálni ne láttassam. Bánfi Ferenez nem régen irt volt levelet ide énnekem, melyben irja, hogy még ekkédig egészségben volt. Talán ide jő ő is ez mostani Francofurti sokadalomkor az mint irta vala, immár csak három hét vagyon addig. Bizonnyal azért nem tudom, hogy ha ez sok zür zavar közben el jő-e vagy nem immár. Bernhárd uram el menése után harmadik levelem ez immár; ez előtti leveleimben is irtam kgdnek valami ingek felől, melyek talán haza nem jutottak, s nem is jutnak mind haza ilyen messzül s ennyi sok zür zavarban. Azért most is kérem Kgdet, hogy Kgd csynáltasson egy nihányat, mind alsót mind felsőt mert én az német ingnél örömesben viselném az magyarországi inget vagy erdéljit. Az mind ennek előtti is irtam s ugyan Bernhárd uram volt authora, Somborinak is hogy onnét hazol keressön ingeket, mert Sombori uram minden esztendőben fel küld az ő fiához, kitől Kgtek is, ha mit akar, küldhet. Én azért mindent az Kgtek jó akaratjára hagytam. Kérem is pedig Kgteket, hogy énnekem tü Kgtek ennyi sok búsitásomról bocsánatot adjon. Istennek ajánlom Kgdet, mind urammal ő kegyelmével egyetömben és mind öcséimvel, hugaimval.

Költ, Heidelbergában 24. die februarii 1588.

Kornis György.
m. p.

Külczim: Generose dominae Christianae Betlen, dominae, ac matri meae indulgentissimae, mihi quae semper observandissimae exhibeantur.

A hátlapon: Hajderbergae 24. februarii 1588. (Eredetije az „Erdélyi Muzeum Egylet“ könyvtárában Mike gyüjt. I. k. utolsó fasciculus.)

2.

1593. április 2.

Éltemig való szolgálatomat ajánlom Kgnek mint szerelmes asszonyomnak, anyámnak. Az hatalmas Isten adjon te Kgnek mind urammal ő kegyelmével és egyéb szerelmes atyánkfiaival jó egészséget, hoszszu életet és csendes állapatot. Az mi állapatunk felől, mely felől Kgnek többet kellene irnom, uramnak ő kegyelmének bőven eleget irtam, Kgnek is ugyan azokat elé számlálnám, ha tudnám, hogy uram Kgnek tudtára nem adná, de miért hogy egyéb nagyobb dolgok sem eshetnek az kiket Kgd. ő kegyelmétÿl meg nem érthetne, ezeket pedig ugyan eléggé tudtára adja, héjában valónak itélem róla való Kgnek irásomat, csak azon kérem Kgdet is, hogy tÿ Kgtek az öcsém[1] állapatjárul jobban és meszszebb gondolkodván, ne hagyja Kgtek immár az németek között, hanem haza vitetvén, adja oly helyre a hun mind haszonnal mind tisztöséggel lakhassék. Az én magam állapatja felől kÿlömbet kivánok, mert nem haza menetelt, hanem ide ki való hagyást kérek, én úgy itélöm sokkal hasznosbnak és Kgtek is meg vethetti, hogy ebben az ÿdőben és ÿdőnek forgásában, állapotjában sokkal illendőbb ki maradnom. Ifju vagyok s ha szintén haza megyek is, nem oly méltósággal lehetek, mintha nagyobb ÿdőm volna, nem biznak az ifjakra semmi oly nagy dolgot, mért félnek az ÿdőtÿl és méltán is. Immár ha eddig nagy sok fáradsággal Kgtek eltáplált, minden szÿkségimben jelen volt, meg segitött, egy vagy két esztendőt könnyebben szenvedhet, de nincsen az tÿ Kgtek nagy szeretetiben semmi kétségem. Mihály öcsémnek[2] az mely szép könyvet Kgd kivánsága szerént igirtem vala, im meg kÿltem, elég szép képes könyv, ÿdővel nem is leszen haszontalan. Kgnek is akarok vala egy selyem kesztyüt kÿldeni, mely itt olcsobb, hogy sem mint Németországban, de itt nem találék olyat az minemÿt én keresek vagy akarok vala, itt mind ujra meczeetett, elől mintegy iznire árulnak s azt gondolám, hogy olyant nem szeret Kgd, egészszet mondva kell csináltatni, immár pedig az ÿdő ahoz késő, de akár test szint, akár zöldet akar Kgd, csak Kgd irja meg, kÿldök, itt minden féle szint tudnak csÿnálni, mert elég selymek vagyon, onnat is vagyon annyi sinórok, én is immár alkal-

[1] Éz az öcese Miklós, kivel előbb eggyütt tanult 1603. tavasszán Székely Mózes követségbe küldötte Gazi Girai tatárkánhoz, hogy segitséget kérjen tőle; a brassói csatában 1603. julius 17. életét veszitette.

[2] Szintén elesik a brassói csatában 1603. julius 17.

masint tudok sinórozni, majd többet, hogy sem mint németÿl selymezni. Kérem Kgdet szerelmes asszonyom, hogy ha mikor Isten te Kgnek módot mutat az elkÿldésben, Kgd kÿldjen valami ingeket ismét, én nem tudom mi dolog, de szertelen hamar el szakgatják az mosók, úgy annyira, hogy nem mindenkor merem kezekbe bizni, hanem niha én magam is mosom meg, főképpen az kÿskeszkenőket, nem szégyen, mert amaz böles és eszesen peregrináló Ulysses, kinek eszes vándorlásárul egész könyvet irtanak, mind kovács, szakács, sÿtő, lovász, mosó volt. Anna asszony hugomtúl[1] is várok egy szép kÿskeszkenőt, én is ha mikor Isten haza viszen s leszen mÿből, ha nem egyébbel, egy kesztyüvel megajándékozom. Tartsa meg az felséges Isten tÿ Kgtek mindnyájan nagy jó egésségben és áldja meg minden boldogsággal. Paduában, Szent-György havának második napján 1593.

Kgd engedelmes fia:
Kornis György m. p.

Külczim: Generosae dominae Christianae Betlen consorti g. domini Volffgangi Kornis laetissimae dominae parenti mihi indulgentissimae exhibeantur. *Kivül:* accepi 5. die julii 1593. (Eredetije az „Erdélyi Múzeum Egylet" könyvtárában. Mike gyüjt. I. k. utolsó fasciculus.)

Közli: Dr. Vass Miklós.

CXXXVII.

Történelmi apróságok.

A legközelebbi nyáron, a marosvásárhelyi „Teleki-thékában" végzett keresgetéseim között néhány érdekes unitárius egyházi régiségre is bukkantam, melyek közül az alábbi kettőt vagyok bátor ez alkalommal bemutatni*:

Basilius István 3 thesise.

1. Aeterna Divinitas Dei Patris est in Christo et non diversa divinitas. Nam Deus erat in Christo mundum sibi reconcilians 2. Cor. 5. Ergo Christus aeternus dicitur ratione aeternae divinitatis in ipso habitantis. Et quemadmodum sol per suum splendorem manifestat se mundo, sic Deus, qui est invisibilis, per suum unigenitum filium Jesum Christum, tanquam splendorem et characterem suae substantiae se manifestavit.

[1] Székely Mózes fejedelemnek a neje; férje halála után nemsokára meghalt pestisben Temesváron.

* A jeles ifjú történettudóst az erdélyi ref. egyházkerület történelmének megirásával bizta meg. A kutatásai közben talált amaz adatokból, melyek az unitarius egyházra vonatkoznak, sziveskedik itt többet közölni, mit köszönettel veszünk. Szerk.

2. Generatio Christi facta est primo aeternó Dei decreto, deinde aeterna promissione in Paradiso facta, tertio impletione, quando per suum sanctum spiritum format Deus Pater Jesum Christum filium suum in utero virginis Mariae.

3. Sancta haec et secundum sacram scripturam est confessio, quia unam Divinitatem Patris in filio habitantem ac per eum manifestatem mundo proponit. Nec statuit generationem filii ex Essentia Patris, neque Personas in Deo, sed deducit ad agnitionem Dei unius Patris et filii eius Jesu Christi concepti per spiritum sanctum Dei et nati ex virgine Maria.

In gratiam infirmorum Stephanus Basilius *Pastor Belenyesiensis* 5. Junii Anno 1570 scripsit.

NB. Ezek a belényesi disputatio thesisei, melyekre Mélius szintén 3 ellenthesisben felelt. Ezek is fenmaradtak.

Teleki könyvtár: Bod „Literata Panno. Dac.“ 20. l.

Suspirium Franc. Davidis ad Christum.

Antequam Franciscus Davidis — beszéli el Bod P. — a Blandrata, Glirio et Palaeologo in avia abduceretur ac a vera doctrina descisceret, *in literis suis testimonialibus typis expressis*, quas ministris ad sacrum ministerium ordinatis superattendens dabat, ad Christum ita suspirabat:

„Te antem fili Dei Domine Jesu Christe crucifixe pro nobis et resuscitate, veris gemitibus oramus, ne deleri ecclesias in Patria nostra sinas, ut confirmati promissionibus tuis dicere possimus: Deus noster, refugium nostrum et virtus nostra, qui nos spiritu Sancto tuo gubernas et protegis. Amen. Claudiopoli 22. Aprilis Anno 1573. Franciscus Davidis Superint. m. pr.“

NB. Bod a fenti kivonatot minden bizonynyal az eredetiből vette s ez által fentartá számunkra, hogy Dávid Ferencz magát 1573-ban is superintendensnek irja, hogy nyomtatott lelkészi okleveleket adott ki s hogy még ekkor a Krisztushoz imádkozott.

Teleki könyvtár: Bod „Gallius Transylvanicus“.

POKOLY JÓZSEF.

Párisi levél.

Páris, 1898. jul.

(A nantes-i edictum háromszázadig évfordulójának ünneplése. Steeg Gy.)

Szerkesztő Úr!

A Nantes-ban tartott ünnepély, melyet előbbi levelemben jeleztem, nagyszerü és fölemelő volt. Mély benyomást hagyott nemcsak azokban, kik jelen lehettek, hanem minden protestans szivében, sőt mindazok lelkében, kik a lelkiismereti szabadságot becsülik s a fanatismusnak és üldözésnek ellene vannak. A mai szomorú jelenségek mellett is hála Istennek vannak még Francziaországban nemes lelkek, a kik szeretik az igazságot és a támadások ellen védelmezik. Ennek tulajdonithatjuk, hogy a nagyobb politikai lapok és folyóiratok tudomást vettek a nantes-i ünnepélyről. A klerikalisok megkisértették, hogy ellenünk hangulatot csináljanak, de sikertelenül. A sár, a melyet ránk akartak hányni, rájuk esett vissza.

A nantes-i ünnepélyt a franczia prot. történelmi társulat rendezte, a melynek elnöke Báró Schickler. Hogy minden gyanusitást kikerüljenek, elhatározták, hogy kizárólag csak a franczia protestansok számára rendezik az ünnepélyt Részt is vett abban a franczia protestantismus minden árnyalata. Az ünnepélyt istentisztelet nyitotta meg, melyen Couve párisi lelkész prédikált. A jeles szónok miután rámutatott, hogy minő körülmények közt alapitatott meg Francziaországban a vallási és polgári szabadság, melynek törvényeit később annyiszor eltörölték, de melyek most ismét vissza vannak állitva, s lerombolhatlanok, azt tárgyalta, hogy e jogok, e szabadságok minő kötelességeket rónak a protestansokra, és hogy mily szolgálatot tesznek a protestansok a hazának, mikor számára szabad lelkiismeretű embereket nevelnek. „Igen, kiált föl, mi büszkék vagyunk abban a hitben, hogy a szabad lelkiismeretek azok, melyekre Francziaországnak leginkább szüksége van és hogy minket nélkülözni nem akar". Aztán megbélyegezte a szent liga eme kores szülötteit, kik a mi időnkben a mult századok gyülöletét akarják felidézni, kik az üldözőket magasztalják, követve az üldözöttek iránt azoknak gunyját". A kiváló szónok beszéde üdvösen készitette elé a megjelenteket az ülésekre.

A következő nap a különböző küldötteket fogadták. A montauban-i theol. facultás igazgatója emlékezetbe idézte, hogy a facultás fennállása szorosan a nantes-i edictumhoz fűződik, éppen mint eme régi akadémiáké, a saumur-ié és a sedanié.

Sabatier a párisi facultás részéről ugy nyilatkozott, hogy a facultás, melyhez ő tartozik, nagyon ifju, de azért mégis régi, mert Strassburgban alapitatott s ugy vitetett át Párisba. „A mi egyházainknak a feladata, hogy megmutassák, hogy vallás és szabadság egyeznek, — azoknak, kik egyiket a másikkal ellentétbe helyezik. Szabadság és vallás elválaszthatlanok". A genfi facultás képviselője kifejezte, hogy a genfi protestansok a franczia protestansokkal magukat összetartozóknak érzik és teljesen osztoznak az ünnepély örömében. Más küldöttek is hasonló érzelmeket tolmácsoltak. Azután következtek a tulajdonképpeni ülések. A társulat elnöke Báró Schickler kitünő beszédben jellemezte IV. Henrik nagy tényét, előadva röviden az azt követő eseményeket, s az edictum visszavonásának szomorú történetét, s üdvözölve az 1789. év hajnalpirját, melylyel a lelkiismereti és vallási szabadság ismét visszaállitatott. Beszédét azzal végezte, hogy a mostani protestansok mutassák magukat méltóknak elődeikhez, keresve az egyességet és testvériséget s ápolva a hazaszeretetet. Felice orleans-i lelkész felolvasást tartott arról, hogy miként tartották meg a nantes-i edictumot. Megmutatta, hogy a kath. klerus lassanként megsemmisitette annak minden áldását, az alatt az ürügy alatt, hogy az egyház a lelkek üdvössége és az állam érdekében cselekszik. A klerus kétségbevonta a nantes-i edictumot, és arra törekedett, hogy azt ugy tüntesse fel csak mint átmeneti intézkedést, hogy a királynak adott szava mellett is nem kötelesség fentartani azt, mi káros befolyású. Az edictum szövegének ellenére azt mondotta, hogy ez okmányt elébbi edictumokkal kell magyarázni és korlátozni, kivéve, ha e magyarázat a protestansoknak kedvező. Fölolvasó számos példát hozott fel, hogy a klerus nyomása alatt, hogy sértették meg a nantesi edictum legvilágosabb rendelkezéseit. Fölolvasó azzal végezte, hogy a helyre mutatott, honnan beszélt, s arra mint bizonyitékra hivatkozott, hogy hiábavaló minden törekvés a lelkiismereti szabadság ellen, mert azt megsemmisiteni nem lehet. Hogy e vonatkozás érthető legyen, tudni kell, hogy a felolvasó azt a hordozható szószéket értette, melyet a protestansok a nantes-i edictum visszavonása után a pusztában az istentiszteletnél használtak. Ezt a széket, mint drága ereklyét a poitou-i lelkész őrzi, ki az én atyám, s a kitől azt a nantes-i ünnepélyre áthozták. Az oktatás támogatására alakult társulat is ekkor tartotta évi gyülését. S Gaufrès arról olvasott fel, hogy a nantes-i edictumnak minő hatása volt az oktatásra nézve. A tárgyban való teljes jártassággal rajzolta a protestánsok által az üldözések idején alapitott iskolák történetét, s azok fejlődését a IV. Henrik edictumának fennállása alatt. Az iskolák ügye a mi atyáink előtt mindjárt kérdés lett a hitjavitás kezdetén, a bibliának olvasása és annak a szükségessége, hogy a

lelkészeknek jó nevelést kell adni, előtérbe hozta a kérdést, s őket az ujkori nevelés alapitóivá tette. A rettentő vallásháborúk idején 1562-től 1597-ig a huguenottak tizenhárom collegiumot alapitottak, egyebbek közt La Rochelle-ben, Metzben, Tours-ban, Montpellier-ben, Montauban-ban stb. A nantesi edictummal nyert szabadság uj lendületet adott az oktatásnak és nevelésnek a protestansoknál. Ekkor alapitották azokat az egyetemeket, melyek több mint félszáz évig világitottak, egyetemüket Die-ben és Saumur-ban. A héber, görög nyelven és mennyiségtanon kivül tanitottak e prot. egyetemeken orvostudományt és jogot is, de a theologia, melyet kitünő tudósok tanitottak, foglalta el azokon az első helyet. A fölolvasó részletesen ismertette ez intézetek belső szervezetét, hol a tanrendszer a legjobb fegyelemmel egyesitve arra irányúlt, hogy a lelkiismeretet ébreszszék, mit elősegitették a szerdai istentisztelettel, mely nap a reformált egyházakban predicatiotartás napja volt. E tanrendszer Francziaországnak nagy hasznára volt, mert azt mindenütt elfogadták. Sajnos, hogy a jezsuiták gyülölsége annak virágzását az edictum visszavonásával tönkretette.

Azután Veiss, a franczia prot. tört. társulat tudós könyvtárnoka olvasott fel. Senki sem ismeri jobban a reformatio történetét, kezdetétől napjainkig számitva, mint ő. Felolvasása azokról a nehézségekről szólott, melyek a nantes-i edictum kiadására nézve fenforogtak. Mindenek előtt rámutatott arra, hogy Francziaország akkor két pártra volt oszolva, a szent liga pártra, mely Spanyolország és az egyház győzelmét akarta, és a royalistákéra, kik IV. Henrik körül csoportosultak, kinek a huguenották a legerősebb segitsége voltak. De a politikai megoszlás mellett vallási is volt. A katholikusok nem akarták, hogy Francziaországban két vallás legyen és azt kivánták, hogy a heretikusok nyomassanak el; a protestansok, kik magukat hazájoknak szentelték, követelték az élet jogát, és hogy Istent a saját lelkiismeretük szerint imádják. IV. Henrik ugy tartotta, hogy a haza nem kizárólag egyiké, hanem mindenkié. De öt évig kellett küzdenie, mig az edictumot kiadhatta. A klerus mindent megkisértett, hogy a kiadást megakadályozza, De kisérlete IV. Henrik huguenotta nevelésén, szilárdságán s anyjának befolyásán megtört. IV. Henrik egy eszmét vetett előre, akkor egészen uj dolgot, az erkölcsi eszmét, hogy a haza mindenkinek anyja. Ő felfogta, hogy a hazát csak ugy lehet fölemelni, ha az erőszak és fanatismus által okozott gyülölséget és romlást megszüntetik. . . . Életével fizette meg a nantes-i edictum kiadását és végrehajtását. Ez volt, a mi tizenkét évvel később Ravaillac-nak fegyvert adott kezébe, ki mikor a királyt legyilkolta, szemére hányta neki huguenotta voltát és hogy a pápa ellen háborut csinált.

Kétségtelen, hogy a nantes-i edictum nem foglalt magában teljes vallásszabadságot. De hajnalpir volt, mely a napot jelezte. Még sok harczot kellett kiállani, sok vért ontani, de a mag el volt vetve, hogy megteremje gyümölcseit. A szabadság kiállotta XIV. Lajos iszonyú uralkodását. . . . Weisz felolvasását azzal végezte,

hogy hisz a szabadság diadalában, mert hisz Istenben és az igazságosságban. Westphal montaubani tanár a franczia protestansok jótékonyságáról értekezett. 1897-ben szegények, árvák és özvegyek gondozására több mint hét millio francot áldoztak. S ezenkivül missiokra is nagy összegeket.

Ezek a főbb dolgok, a nantes-i ünnepélyről, mely háromnapig tartott. A negyedik napon kirándulás volt Sucé-be, Nantes közelében, hol az edictum idején a protestansoknak templomuk volt, de az edictum visszavonásakor lerombolták, ugy hogy még romja se látható.

Az ünnepély alatt banquet is volt, melynek végén a köztársaság elnökéhez a következő táviratot küldötték: „A Nantes-ban összegyült franczia protestansok, kik a nantes-i edictum háromszázadik évfordulóját ünneplik, kérik fogadja hódoló tiszteletüket, és egyszersmind a franczia haza jólléte és nagysága iránti kivánságukat“. Mire a köztársaság elnöke Hagron tábornok által igy válaszolt: „A köztársaság elnöke kapta a táviratot és megbizott, hogy azt megköszönjem és hogy tudtul adjam, hogy az abban kifejezett érzelmeket nagyrabecsüli“. A klerikalis sajtónak természetesen az üdvözléseknek e kicserélése nem tetszett, mert az azt kivánja, hogy a protestansokat ne vegyék számba, vagy legalább hogy rajtok sérelmeket kövessenek el. Az ünnepély alkalmából emlékérmeket is verettek, melyek IV. Henriket és a szabadságot ábrázolják. Meg kell még emlitenem a nagyszerü énekeket, melyeket ez ünnepélyen halottunk, továbbá azt a rokonszenvet, melylyel Nantes városának kath. vallású polgármestere üdvözölte a vendégeket. A külföldi protestansoktól is számos üdvözlet érkezett. Remélni lehet, hogy az ünnepélynek jó hatása lesz a különböző pártok egyesitésére is. Vajha ugy lenne!

— A franczia protestansok fájdalmas veszteséget szenvedtek Steeg Gyula halálában, s nemcsak a protestansok, hanem a liberális francziák átalában. Tartós emléket hagy hátra mind az egyházban, mind a politikában, s főleg az oktatásügyben. Barátjait, kik nagy számmal vannak, váratlanúl találta hirtelen halála. Én egy régi barátomat vesztettem benne, a Libre Recherche“-ben kedves munkatársamat.

Steeg 1836-ban született Versaillesben nagyon szerény sorsban. Theologiát tanúlt Baselben, Strassburgban, és Montauban-ban. Értekezése, melylyel a bachalauratust akarta megnyerni heterodoxnak tetszett. Ekkor Strassburgba ment, hol a tanárok szabadelvüek voltak és munkáját dicsérettel fogadták. 1859-ben pap lett Libourne-ban Girond megyében, a hol 1879-ig maradt. Ez idő alatt ismeretes lett erkölcsi, történelmi és irodalmi értekezései által. Nagy ellensége volt a császárságnak s 1870-ben egy lapot inditott, hogy a plebiscitum ellen harczoljon. A háború után a lap megszünt, de ő nem szünt meg küzdeni a szükkörű, reactionarius eszmék ellen. S ezt nem csak a politikában tette, hanem a vallásban is. Jelen volt az 1872-iki zsinaton és az orthodox hitvallás ellen szavazott. 1881-ben

követ lett s az 1887-iki népisk. törvény létrehozásában különösen érdeme van. 1889-ben egyetemi paed. tanár lett, később isk. felügyelő s végül a hires Ecole de Fontenay-aux Roses igazgatója. Temetésén Fontanes lelkész beszélt s azután a közokt. minister emelte ki érdemeit, melyeket a közokt. ügy körül szerzett. S Buisson, a Sorbonne tanára, mint liberális demokratát és liberális keresztényt méltatta. Számos vallási és nevelési könyvet irt, melyek nagyon értékesek.

Charruaud D.

Páris, 1898. sept.

(A szabadelvü protestansok gyülése. A franczia prot. lelkészek kölesönösen biztositó egylete. Pecaut Félix †)

Szerkesztő Úr!

A nantes-i ünnepély után néhány nap mulva a szabadelvű egyházak képviselői tartották meg három évenként tartani szokott nagygyülésüket Párisban. E gyüléseken számba veszik a három év alatt történteket és kiegészitik, ha szükséges, választmányukat — La Delegation liberale-t, mely a szabadelvü egyházaknak más testületekkel és hatóságokkal szemben a hivatalos képviselője. Az első ülésben Br. Schickler visszatekintést tett a három év eseményeire, főleg a lyoni conferentiára, melynek a nantes-i ünnepély visszhangja.

Br. Schickler után Jalabert titkár beszélt, eléadva a választmány három év alatt végzett munkáját, kiemelve azt a törekvését, hogy orthodoxokból és liberálisokból egy központi tanács létesitessék. Azután a nimes-i Vincent Sámuel iskoláról olvasták fel a jelentést, hol a papi pályára készittetnek elő a növendékek. Ez az iskola nagyon virágzó. Comte lelkész következőleg arról szólott, hogy mit tettek a pornographicus irodalom ellen. Az ő és Berenger senator müködésének tulajdonitható, hogy 1898. mart. 16-án a parlament törvény hozott az erkölcstelen kiadványok ellen.

A St. Etienne-i consistorium képviselője a Loire megyében folytatott missioról számolt be, melyet a bányásznép közt eredményesen folytatnak. Más missiokról is tétettek jelentések. S különösen érdekes volt az a jelentés, mely a Charente megyében történő dolgokról szólott. A protestantismus e katholikus központban mind terjed. Papok és gyülekezetek együttesen hagyják el a római egyházat és templomokat épitenek.

Más munkákról is olvastak és tanácskoztak a három napig folyt gyülésen. Elhatározták, hogy uj liturgiát adnak ki a genfi liturgia helyébe, mely eddig sok egyházunkban használatban volt. Az orthodoxok is elhagyták a genfi liturgiát s helyébe a „zsinati liturgiát“ készitették.

Jalabertnek az elnök ötven évi hü szolgálatának elismeréseül köszönetet mondott és egy emlékérmet nyujtottak néki át.

— Egyik levelemben emlitettem, hogy a lelkészek kölcsönösön biztositó társulatot akarnak alapitni. E terv megvalósúlt. A különböző egyházak tekintet nélkül theol. álláspontjukra elküldték képviselőiket a gyülésre, hol az intézetet megalapitották. A központi választmányt reformált, lutheránus és szabadegyházi lelkészekből alkották meg. A főbb alapszabályok. I. A franczia prot. egyházak lelkészei közt egy közös kölcsönösen segélyző és biztositó társulat alapíttatik, melynek székhelye Lyon. Czélja: 1. Minden tag számára a társulat erejéhez képest anyagi segélyt biztositni betegség, gyöngeség vagy munka nem birás esetére. 2. Segélyt adni, abban a mértékben, a melyben teheti, azoknak a tagoknak, kiknek állása nehézzé válik. 3. Megkönnyiteni azoknak a lelkészeknek, kiknek forrásai elégtelenek, a nyugdijintézetekbe belépést. 4. A társulatnak, kivéve ha arra valaki méltatlan, tagja lehet minden franczia lelkész, kit a társulatnak két tényleges tagja ajánl s a lelkészszé avatásról bizonyitványt mutat fel.

Örvendeni lehet, hogy e társulat végleg megalakult, mert eddig csak az özvegyek és árvák segélyezésére volt egy alap, melyet 1829-ben Bordeauxban kezdettek, de az is nagyon kevés összeggel rendelkezett.

— A franczia protestantismus, vagy mondjuk Francziaország kipótolhatlan veszteséget szenvedett. Pecaut Félix élete hat hónapi hosszas szenvedés után kialudt. Sabatier, a párisi prot. theol. facultás tanára a „Temps"-ban azt irta róla, „Pecaut élete ugy fog megmaradni mint tényleges erények és magas gondolatok vetése. A mi volt Pecaut Félix, az több volt, mint a mit tett. Egyike volt a legigazabbaknak, kik éltető és megtartó sava egy társadalomnak és polgáriosultságnak, mely a tulságos gazdagság és miveltség miatt beteg". Alig lehetne jobban jellemezni azt a bámulatos embert, a ki sorunkból eltávozott.

Salier de Bearnban született 1828-ban. Theol. tanulmányait Montauban-ban végezte s azután Berlinben, Bonnban és Genfben tanult. Csak néhány hónapig volt pap, mert lelkiismereti okokból lemondott e hivataláról. Lelkiismerete teljesen ellenmondott a vallási hagyománynak, melyben neveltetett, s 1859-ben kiadta a „Krisztus és lelkiismeret" czimű könyvét, melyen az orthodoxia elszörnyedt nemcsak nálunk, hanem külföldön is. De ő annyira vallásosan érzett, hogy szive és lelke teljesen nyugodt maradt ama többé vagy kevésbé őszinte lármával szemben, melyet az orthodoxok csináltak, a kik közül többeket különben nagyon becsült.

Miután a theol. és lelkészi pályával végleg szakitott, egészen a nevelői pályára adta magát. Párisban barátjával Gaufrés-val egy nevelő intézetet alapitott, az ugy nevezett „Duplessis Mornay-t. Néhány év mulva meggyengült egészsége miatt kénytelen volt az intézet igazgatását barátjára bizni, ő maga visszavonult szülőföldjére. 1869. és 1870-ben kiadta: „Theism chrétien" és De l'avenir du Protestantisme en France" czimű műveket. 1870-től 1880-ig folyton

munkatársa volt a „Temps"-nak, a hová minden héten „Vidéki levelet" irt a nyilvános oktatásról. Ezek később külön is megjelentek e czim alatt: „Etudes au jour le jour sur l'éducation nationale". Szép levelek, melyek arra irányultak, hogy a népet erkölcsi nevelés által fölemeljék. 1872-ben a zsinat tagjául választatott és egyike volt azoknak, a kik a legerélyesebben küzdöttek a hivatalos hitvallás ellen, megmutatva annak hiábavalóságát és káros következményeit.

1879-ben a kormány Olaszországba küldötte a nevelésügy tanulmányozására. E küldetése eredményét közreadta e czim alatt: „Deux mois de Mission en Italie". Jules Ferry, ki iránt ma igazságosabban itélnek az emberek, az elemi oktatásügy vezetésére Buissont hivta meg, ki Francziaország népnevelését fölemelte. Buissonnak első gondja az volt, hogy Pecaut Félixet ajánlja a ministernek. Ferry nem sokára Pecaut-ra bizta a „Fontenay-aux-Roses"-i tanitónőnevelő intézetet. Ez intézetre Sabatier azt mondja, hogy „Fontenay Pecaut műve, legfőbb műve marad. Egész lényét belé tette ez intézetbe és kitörülhetlen nyomot hagyott benne. Emléke és szelleme élni fog, mig ez intézet él". Az ő erkölcsi nevelésének legelső elve az volt, hogy mindenkitől megkivánja, hogy igaz, lényéhez hű legyen, ő az volt, élete ő maga volt.

Az év elején Parisba jött, hogy részt vegyen az oktatásügyi tanácsban. Ekkor hirtelen betegség érte. Vesztét érezve szülőföldére kivánkozott és ott halt meg. A legmagasabb órában idősebb fia Dr. E. Pecaut látva gondolatokkal teljes szép tekintetét, kérdezte: „Atyám mire gondolsz?" Mire ő e szavakat mondotta: „Arról gondolkozom, mi egész életemet foglalkoztatta: hogy az legyek, a minek kell lennem, mint egyén, mint családtag, mint polgár és mint Istenországának tagja". Ezek voltak utolsó szavai. Temetése Salier-de-Bearnban ment végbe, számos barátai, egyetemi tanárok, tanitók és tanitónők és földmivelők, mert azok is barátai votlak, részvételével. Buisson, régebb a népokt. ügy vezetője s jelenleg a Sorbonne tanára, az ő személyes barátja, mondott felette emelkedett beszédet. Szerencsés voltam én is, hogy őt közelebbről ismerhettem s becsülhettem ugyis, mint a „Libre Recherche" dolgozótársát. Csak nehány héttel élte túl benső barátját, Steeg-et, kire az ő visszavonulásával a Fontenay-i intézet igazgatása bizatott. Nagy veszteség mindkettőnek halála a protestantismusra és a tudományra s főképpen a népokt. ügyre nézve. E. Coquerel azt mondotta: „A Pecaut Félix neve ugy marad reánk, mint egyike a legnagyobbaknak és legtisztábbaknak, melyeket e száz évben egyházunk felmutathat". Es ez teljesen igaz.

Az emlitett munkáin kivül még számos politikai, nevelésügyi és bölcselmi czikk jelent meg tőle a különböző lapokban és Szemlékben.

Charruaud D.

KÜLÖNFÉLÉK.

Erzsébet királyné a vallásról. A napi lapok sok érdekes dolgot jegyeztek fel a sept. 10-én Genf városában anarchista gyilkosságnak áldozatúl esett s a nemzet által igaz részvéttel elsiratott magyar királyné életéből. Följegyezzük itt is egy nyilatkozatát, mely jellemző mind magyar érzűletére, mind a vallásról való gondolkozására. Mikor Valeria főherczegnő neveléséről volt szó, Rónay Jáczint püspöknek, kire a főherczegnő oktatását bizták, ezeket mondotta: „Leányommal naponkint magyarúl imádkozzék. Azt akarom, hogy vallásos, de ne vakbuzgó legyen. A vallás vigaszára az élet folyamán mindnyájunknak nagy szüksége van“.

Vilmos császár Palestinában. Keresztes hadak nem vonulnak utánna, mint Konrád és Frigyes császárok után, nem harczba indúl a musulmanok ellen, sőt Mahomed népe, mint barátságos uralkodót üdvözli; a kalifák utóda, a sultan más ellenségekkel küzd s hadászatot tanulni Vilmoshoz járatja tisztjeit iskolába és a jelenkor győzelmes hadseregének urát a Bosporuson fényes ünnepséggel fogadják. Mily változása az időknek! Nem a pápa ösztönzésére megy a Szentföldre, sőt a pápa nem szivesen látja, hogy magától megy. De megy. Elhárít minden politikai feltevést, melyet útjával összeköthetnek. Templom felavatásra megy. Az erőshitű prot. fejedelem jelen akar lenni a jerusalemi templom ünnepélyén. Milliókba kerűl az útja. De személyével és nagy kiséretével jelentőséget akar a szent városban adni a prot. kereszténységnek. Lehetnek más eredményei is a keleti útnak. De a mi a kereszténység ősvárosában történik, az maga a legfelségesebb tény: prot. templom felavatása Jeruzsalemben prot. uralkodó jelenlétében. Az újkori kereszténység nyilvánvaló jogosítása azon a helyen, hol eddig a római egyház kizárólagos uralmat gyakorolt, mely pedig az ős keresztény egyháztól hittételeivel és szertartásaival a legmesszébb távozott. Ezt teszi a németek eszes ifjú császára, ország-világ előtt elismerteti a protestansoknak is a jogát a Szentföldhöz. Tanulságos dolgok ezek. Mig a római egyház ultramontanismusa rendre emészti Nyugaton a kath. országokat, a prot. uralkodó Keleten a hit megújitó hatalmáról tesz bizonyságot.

Kinevezés. Az udvarhelymegyei jánosfalvi egyházközségbe a főt. püspök úr Ürmösi Károly budapesti s. lelkészt nevezte ki pappá. A jánosfalvi hivek egy jól készűlt, ifjú embert nyernek benne, kinek eddígi működése kezesség arra, hogy állását sikeresen fogja betölteni.

Az angol unitáriusok theol. akadémiáján az előadások megnyitása az idén a szokottnál is nagyobb ünnepélyességgel történik. Dr. Martineaunak, az akadémia nyugalomba vonult igazgatójának tisztelői mellszobrát készítették el Pinker szobrászszal. A művésznek kitűnően sikerült a hirneves férfiú ábrázolása. E szobrot most leplezik le. S bizonyára sokan lesznek jelen az ünnepélyen. Az előadásokat Carpenter Estlin József, akad. tanár felolvasása nyitja meg.

Az angol unitáriusok oxfordi theol. akadémiájára a hazaérkezett Lőfi Ödön helyébe Simonfi Márton végzett papnövendék küldetett ki. Ő lesz a következő három évben hivatva, hogy a magyar ifjúságnak képviselője legyen abban az intézetben, hol angol és hindú ifjak nyernek a theologiából magasabb oktatást. Mert nehány évtől fogva Indiából a Brahmo-Somaj felekezet is rendesen küld egy-két tanulót az angol unitáriusok theol. akadámiájára. Símonfi utóbb Meranban a Rodakovszky tábornok és gróf Karacsaí Clemence fia mellett nevelősködvén, alkalma volt arra, hogy magát az angol beszédben gyakorolja és az oxfordi tanúlásra előkészűljön. Az akadémia tanárokhoz mindnyájunk üdvözletét vitte.

Szilágyi Dezső beszédéből, melylyel a dunamelléki ref. kerület főgondnoki székét elfoglalta, közöljük a következőket: „Nem lehetünk hűtlenek azon nagy elvekhez, melyek megnöveszteték és megizmosították az egyházat, melyekből erőt merítettek a protestáns egyházak, melyekre sulyos és diadalmas küzdelmeikben annyiszor hivatkoztak. Ápolnunk kell azokat az erőforrásokat, megőrizni azokat a hagyományokat, a melyek igazi fentartó erők. Az egyház a hivők odaadó ragaszkodásán nyugszik. Ezt fentartani, ebben gyengűlést nem engedni az első feladat. Csak az az egyház hanyatlik igazán, melyben meggyengűlni engedik a nép ragaszkodását; hanyatlik még akkor is, ha különben anyagi eszközökkel bőven el van látva, vagy éppen az állam kényszerítő hatalma is támogatja“. Rátérve az önkormányzati intézményekre és ezekkel kapcsolatban az átalános teherviselésre, ezeket mondja: Egyházunk szerkezetéből folyik, hogy mindenkinek, a legszegényebbnek is van befolyása, de viszont mindenki, a szegény is hozzájárúl az egyház fenntartásához. A teherviselés rendszere részben elavúlt, részben teljesen igazságtalan. Át kell alakítani egy méltányos, arányos teherviselési rendszer behozatala által. Ennek megállapítása a zsinat feladata. De részlegesen egyes intézkedések tehetők az egyházközség, az egyházmegye és a kerűlet körében, melyek némely irányban megoldják a kérdést, más irányban előkészítik, megérlelik. Maga a reform sürgős, kettős feladat kopogtat ajtónkon. A szegényebben dotált lelkészek helyzetének javítása, a szegényebb nép terhének könnyítése. Hogy lehessen ezeket még részleg is megoldani a teherviselési rendszer reformja nélkűl? E czélra szolgál a gyengébb, kisebb egyházak csoportosítása is. Úgy megvalósítani, hogy tetemes teherleszállítással legyen összekötve. Határát ennek minden esetre azon egyenrangú szempont képezi, hogy a csoportosítás által a lelki gondozás csorbát ne szenvedjen. Fokozott

munkát és áldozatkészséget igényel ez. De e nélkül nincs igazi mód, nincs állandó eredmény. Ismétli, hogy az egyháznak első sorban és főleg saját erejére, saját forrásaira kell támaszkodni. Ettől való nagymérvű eltávolodás határozottan az egyház gyengülésére vezetne. Azt, hogy az állam feladatai teljesítésében egyházunkat is segítse, méltán igényeljük, jogunk is van hozzá, törvényeink s az egyenletes elbánás elvénél fogva. Elfogadtuk a segélyt s a törvényhozásnak meg is köszöntük. De senki sincs kételyben az iránt, hogy sok lényeges, amit várunk, s a mit jogosan igényelhetünk, még nincs megvalósítva".

Új tudor. Tóth Györgyöt, kir. törv.-széki aljegyzőt, főiskolánk egykori növendékét oct. 15-én a kolozsvári egyetemen a jogtudományok tudorává avatták fel. Örömmel veszünk tudomást ifjú barátunk egyetemi fokozatáról.

Dr. Klamarik János ministeri tanácsos f. hó 7-én, 67 éves korában Beszterczebányán meghalt. Nevéhez középoktatásunk sok reformja fűződik. 1876-ban a beszterczebányai tankerület főigazgatójává, 1883-ban ministeri tanácsossá neveztetett ki. A tankerületek beosztásában, administratiojuk szervezésében, a tantervek s az útasítások megállapításában, a görög pótló tanfolyam felállításában, az érettségi vizsgálati eljárás szabályozásában, a felekezeti középiskoláknál az állam felügyeleti jogának körülírásában s általában a középiskolázás mai szervezésében neki nagy része volt. A tankönyvirodalom terén is működött. Irt német források után egy logikát és lélektant. Megírta a magyar középiskolák szervezetét két kötetben. (g. k.)

A z u n i t á r i u s e g y h á z t ö r t é n e t e főbb vonásokban. Irta Simó János tordai unitárius lelkész. Ára 1 korona.

E l ő f i z e t é s r e felhívást bocsátott ki Lévay Lajos sárkeresztúri ismert ref. lelkész egyh. beszédeinek 3-ik kötetére, melynek ára 1 frt 20 kr.

Gyászhirek: *Dersi Kanyaró Ferencz,* ipartársulati elnök élete 80-ik, házassága 47-ik évében sept. 4-én Tordán meghalt. Az Istentől hosszú élettel megáldott férfiú hasznosan töltötte bé hivatását. A szabadságharczban mint nemzetőr vett részt, azután családjának és városának élt, mely utóbbinak főleg ipari ügyét mozdította elé. Halálát neje Kőváry Ágnes s négy gyermeke, köztük Kanyaró Ferencz, főgymn. tanár, ismert történettudós fájlalják a legérzékenyebben. — Nagy János ny. sz.-lászlói lelkész sept. 6-án elvesztette fiát, *Sándort,* ki harmadik évében hunyt el. — *Gyöngyösi* Dénes ny. lelkész meghalt sept. 20-án Kálnokon. Elébb Marosszéken paposkodott. Az utóbbi éveket, gazdálkodást folytatva, Kálnokon töltötte s ott következett be halála is. — Guidó Béla esperes leánya, *Erzsike,* september 30. meghalt alig egy éves korában. — Tana Sámuel bölöni birtokos neje, szül. *Kisgyörgy Zsuzsánna,* élete 65-ik s házassága 42-ik évében meghalt oct. 19-én. A jó nő elhunytát férje mellett fiai: Gyula, p. ü. ig. hivatalnok, Albert k. jegyző, Sámuel, p. ü. s. titkár gyászolják.

ARANYKÖNYV.

Az »Ezredéves Emlékalap«-ra tett kegyes adományok.

(Tizenharmadik közlemény.)

198.	Deák Lajos törvényszéki aljegyző, Gyula	2 frt — kr.
199.	Jóvá irt kamatokban	46 „ 05 „
200.	Kelemen Albert, esperes-lelkész, Maros-Vásárhely	5 „ — „
201.	Mikó Imre, kir. táblai biró és neje Bidermann Berta Kolozsv.	10 „ — „
202.	Ürmösy Tivadarné, Nagy-Enyed	1 „ — „
	Összesen	64 frt 05 kr.
	Az előbbi 12 közl. összege	1923 frt 85 kr
	Együtt	1987 frt 90 kr.

Szives köszönet az illetőknek adományaikért.

Kolozsvárt, 1898. okt. 20. FERENCZ JÓZSEF, unitar. püspök.

Adakozások a Sz.-Udvarhelyt épitendő templomra.

(XIX. közlemény.) *

131. Dimény Domokos H.-Szt.-Pál .... 10 frt — kr.
132. Péter Sándor gy. ívén Maros-Szt.-Benedekről .... 1 frt 40 kr.
133. Mikó Imre 43. sz. gyűjtő-ívén Kolmer Herman 2 frt, Bidermann Alajos 2 frt. Balázs Elemér 2 frt. Báró Löventhal Károly 2 frt. Mohay Károly 5 frt Deák Gábor 1 frt. Jánosi László 1 frt. Pisztory Zoltán 2 frt. Pachi Sándor 2 frt. Reinbold Arthur 1 frt Becsek Lajos 1 frt. Rígnát Albert 5 frt. Pataki Viktor 3 frt Müller Arnold 2 frt K. Boér Géza 2 frt. Weisel Ernő 2 frt. Szász Ferencz 1 frt. Ren Mihály 1 frt. Keresztszeghy Fülöp 2 frt Bányai Mihály 2 frt. Sán Ferencz (N. N.) 1 frt. Nagy László 1 frt. Kiszely Kálmán 1 frt. Ifj. Fekete János 1 frt. Mikó Imre 10 frt. Együtt .... 55 frt — kr.

E közlemény összege	66 frt 40 kr.
Az előbbi közlemények összege	3591 frt 40 kr.
Együtt	3657 frt 80 kr.

Kolozsvárt, 1898 okt. FERENCZ JÓZSEF, unitar. püspök.

Adakozás a kolozsvári unitarius templom belső szépitésére.

(Hatodik közlemény.)

Dr. Frankkis István, fia keresztelése alkalmából	50 frt — kr.
Időközben gyült kamat	174 „ 82 „
E közlemény összege	224 frt 82 kr.
Előző közl. összege	1125 „ — „
Összesen	1349 frt 82 kr.

A szives adakozásért köszönetet mondunk és a további adományokat a megjelölt czélra kérjük.

Kolozsvárt, 1898. oct. 23. PÉTERFI DÉNES, unitarius pap.

* Lásd XVIII. közl. K. M. 1896. évi 4. füz.